

EULIMENE

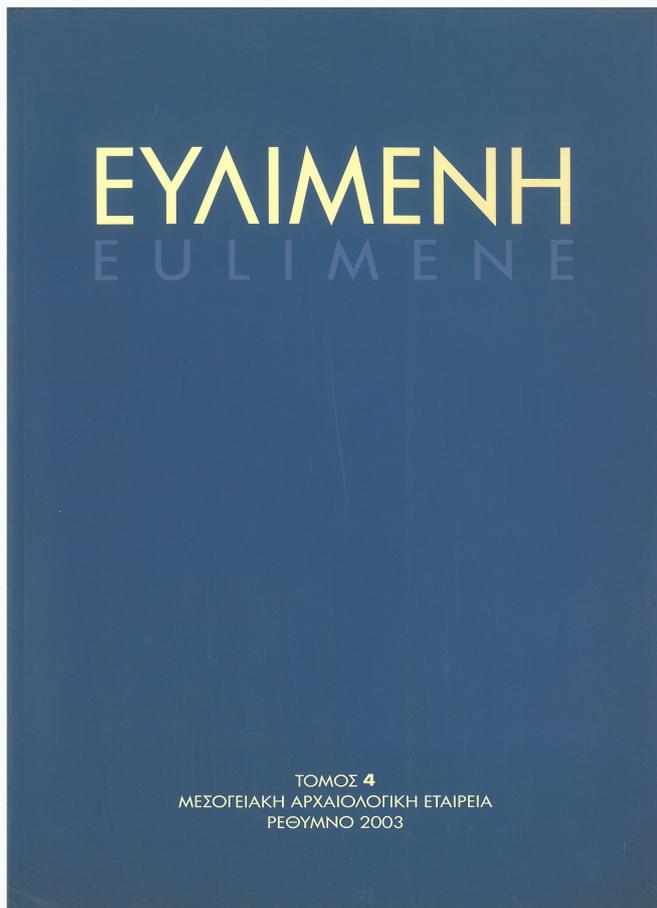

Vol 4 (2003)

EULIMENE 4 (2003)

**Συνεισφορές σε λατρείες θεοτήτων και ηρώων
από τη Βοττιαία και την Πιερία της Μακεδονίας**

Παύλος Χρυσοστόμου

doi: [10.12681/eul.32762](https://doi.org/10.12681/eul.32762)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 4
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2003

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
ΒΟΗΘΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ
Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymno

PUBLISHING DIRECTORS**EDITORS–IN–CHIEF**

Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANT TO THE EDITORS

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)

Η Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία και οι Εκδότες του περιοδικού
ευχαριστούν θερμά τους Roger and Polly Beecroft, York, England και τον Σύλλογο Καθηγητών –
Ιδιοκτητών Κέντρων Ξένων Γλωσσών (PALSO) Χανίων
για τις χορηγίες τους στη δαπάνη της έκδοσης.

Mediterranean Archaeological Society and the Editors wish to thank
Roger and Polly Beecroft, York, England and the Panhellenic Assosiation of Language School
Owners (PALSO) of Chania for their sponsorship.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Δρ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. François Lefèvre (Παρίσι)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Χαϊδελβέργη)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Σοφία Καμπίτση (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Αδελφί)
Καθ. Σταύρος Περεντιδής (Βόλος)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Prof. Nikos Stampolidis (Rethymno)
Prof. Petros Themelis (Rethymno)
Dr. Alan W. Johnston (London)
Prof. François Lefèvre (Paris)
Prof. Angelos Chaniotis (Heidelberg)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Prof. Sophie Kambitsis (Rethymno)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Volos)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την ύστερη αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature, J.F. Oates et al., Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP.*
3. Τα γραμμικά σχέδια γίνονται με μαύρο μελάνι σε καλής ποιότητας χαρτί με ξεκάθαρους χαρακτήρες, ώστε να επιδέχονται σμίκρυνση. Οι φωτογραφίες είναι ασπρόμαυρες, τυπωμένες σε γυαλιστερό χαρτί. Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες στέλνονται σε δύο εκτυπωμένα αντίτυπα συνοδευόμενα από το κείμενο σε δισκέτα ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν δέκα αντίτυπα και έναν τόμο του περιοδικού. Επιπλέον αντίτυπα θα μπορούν να αγοραστούν.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Καλύβες – Αποκορώνου, Χανιά – GR 73003

EULIMENE is a referred academic periodical which contains studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on anthropology, palaeodemography, palaeo-environmental, botanical and faunal archaeology, the ancient economy and the history of science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature, J.F. Oates et al., Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP.*
3. Line drawings should be in black ink on good quality paper with clear lettering, suitable for reduction. Photographs should be glossy black-and-white prints. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please send two hard copies of your text and one version on computer disc.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Ten offprints of each paper, and a volume of the journal will be provided to the contributors free of charge. Additional offprints may be purchased.

Subscriptions – Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymno – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymno – GR 74100

Dr. Manolis I. Stefanakis, Kalives – Apokoronou, Chania – GR 73003

web : <http://www.phl.uoc.gr/eulimene/>

mail : eulimene@mail.com

Περιεχόμενα
EYΛIMENH 4 (2003)

List of contents
EULIMENE 4 (2003)

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	5
Frédéric Davidovits , <i>Circiter tertia parte ponderis</i> (Vitruve II, 5).....	9
Christina de Domingo - Alan Johnston , A petrographic and chemical study of east Greek and other archaic transport amphorae	27
Dimitris Paleothodoros , The Pithos painter.....	61
Nicholas Victor Sekunda , The stele of Thersagoras of Polyrrhenia from Demetrias	77
Βίλη Αποστολάκου «...ΚΑΙ ΛΑΤΟΣ ΓΑΡ ΕΝΕΓΚΑΤΟ ΤΟΝΔΕ ...» ή Λατίων Προσωπογραφία	81
Πάυλος Χρυσσοστόμου , Συνεισφορές σε λατρείες θεοτήτων και ηρώων από την Βοττιαία και την Περία της Μακεδονίας.....	135
Georgia Alexoroulou, Dimitra Tsangari , Deux trésors hellénistiques de Psélalonia de Patras	153
Nahum Cohen , A customhouse receipt	163
Despina Iosif , Caesar the warrior versus Jesus the peacemaker?.....	167
Chryssi Bourbou , A survey of neoplastic diseases in ancient and medieval Greek populations	181
Stelios Psaroudakes , Archaeomusicology and Ethnomusicology in dialogue.....	189

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti

Frédéric Davidovits, *Circiter tertia parte ponderis* (Vitruve 2, 5), l'existence d'une chaux hydraulique dans l'architecture romaine, EYΛIMENH 4 (2003), 9-25

Circiter tertia parte ponderis (Vitruve 2, 5), the existence of an hydraulic lime in the Roman architecture. In his treaty on architecture, Vitruve (2, 5) explains how to make lime from a particular limestone. In 2, 5, 3, he indicates that during lime calcination, the limestone lost a third of its weight [*circiter tertia parte ponderis*]. One deducts that the original limestone contains 20% of silicates and the lime thus obtained is of medium hydraulicity. Vitruve recommends for the construction of walls to use a lime made from a compact and rather hard siliceous limestone [*ex spisso et duriore*], what implies the hydraulic character required for such an usage. For coatings [*in tectoriis*], the lime hardens by air and is made from porous stone [*ex fistuloso*].

Christina de Domingo and Alan Johnston, A petrographic and chemical study of east Greek and other archaic transport amphorae, EYΛIMENH 4 (2003), 27-60

Πετρογραφική και χημική μελέτη διαφόρων τύπων ελληνικών αρχαϊκών αμφορέων. Παρουσιάζονται τα αποτελέσματα μιας σειράς πετρογραφικών αναλύσεων διαφόρων τύπων αρχαϊκών ελληνικών αμφορέων, παράλληλα με κάποιες χημικές αναλύσεις. Σκοπός είναι να ελεγχθεί η πετρογραφική σύσταση των αγγείων συγκριτικά με την τυπολογία που έχει ήδη αναπτυχθεί από μη-συστηματικές μελέτες. Τα αποτελέσματα στηρίζουν σε σημαντικό βαθμό τις προηγούμενες έρευνες, και παράλληλα καταδεικνύουν ορισμένες ενδιαφέρουσες περιοχές για μελλοντική έρευνα, ειδικά όσον αφορά τους τύπους που αποδίδονται στη Λακωνία, τη Λέσβο και την Κόρινθο.

Dimitris Paleothodoros, The Pithos painter, EYΛIMENH 4 (2003), 61-76

Ο Ζωγράφος του Πίθου. Ο Ζωγράφος του Πίθου είναι ο χειρότερος αθηναίος αγγειογράφος του ύστερου 6^{ου} αι. π.Χ., του οποίου όμως οι κύλικες γνωρίζουν πολύ μεγάλη διάδοση στην Μεσόγειο. Το αγαπημένο του θέμα, ο συμποσιαστής που φορά σκυθικό σκούφο, απαντά σε όλες τις περιοχές όπου βρίσκουμε αγγεία του ζωγράφου, ιδιαίτερα όμως στην Ανατολή και τη Μαύρη Θάλασσα. Αφήνοντας ανοικτή την πραγματική ταυτότητα του συμποσιαστή, ο ζωγράφος επιτρέπει διαφορετικές ερμηνείες από τους αγοραστές των αγγείων, που ανταποκρίνονται στις τοπικές ιδιαιτερότητες.

Nicholas Víctor Sekunda, The stele of Thersagoras of Polyrrhenia from Demetrias, EYΛIMENH 4 (2003), 77-80

Η στήλη το Θερσαγόρα, ενός Κρητικού από την Πολυρρήνια, η οποία βρέθηκε στην Δημητριάδα, χρονολογείται συμβατικά γύρω στο 200 π.Χ. Ο Θερσαγόρας παριστάνεται με πλήρη στρατιωτική εξάρτηση. Στο παρόν άρθρο υποστηρίζεται ότι ο Θερσαγόρας ανήκε στο συμμαχικό τάγμα που εστάλη από «τους Πολυρρηνίους και τους συμμάχους τους» στον Φίλιππο Ε' της Μακεδονίας το 220 π.Χ. Ο Θερσαγόρας πιθανότατα σκοτώθηκε και τάφηκε στη Δημητριάδα κατά τη διάρκεια της παραμονής του στρατού των Αντιγονιδών εκεί, πριν μεταβεί στην Εύβοια και κατεθυνθεί στη συνέχεια στην Κόρινθο, στις αρχές του 219 π.Χ. Άλλωστε, η στήλη δεν είναι προσεγγμένη και αυτό ίσως να υποδηλώνει ότι κατασκευάστηκε βιαστικά, ενώ η κρητική μονάδα προήλαυσε.

Βίλη Αποστολάκου «...ΚΑΙ ΛΑΤΟΣ ΓΑΡ ΕΝΕΓΚΑΤΟ ΤΟΝΔΕ ...» ή Λατιών Προσωπογραφία, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 4 (2003), 81-133

«...ΚΑΙ ΛΑΤΟΣ ΓΑΡ ΕΝΕΓΚΑΤΟ ΤΟΝΔΕ ...» or the *prosopography of the Latians*. The inscriptions found in Lato, in Agios Nikolaos, the ancient Kamara, and in other areas that according to epigraphic evidence belonged to the territory of Lato are the unique source for the names of the Latoans. Most of the inscriptions are currently kept in the Archaeological Museums of Herakleion and of Agios Nikolaos, some in Museums outside of Crete, while a certain number recorded up to the end of last century, are lost and have not been located yet. The inscriptions in their vast majority have been dated to the 2nd cent. B.C. and moreover to its last quarter.

The names of the Latoans concentrated from seventy-three inscriptions are quoted in alphabetical order. In a total of 279 indexed names, not including twenty-six that are incomplete, we come across of 181 different Latoan names. Of those names at least eighty belong to the Kosmoi, the magistrates elected from the four ruling clans, or the members of the board of Eunomia.

The number of preserved female names, which in their majority come from funerary inscriptions, is strikingly lower than that of males. In a total of thirty-four, apart from four not restored, twenty-five are different female names.

Apart from the Latoans' names and their patronymics, wherever they are mentioned, known information about these persons is given briefly; their status, provided that they possessed public office, their activity, their possible relationship with the other persons of the list and finally the date of the inscriptions in which they are attested.

Παύλος Χρυσοστόμου, Συνεισφορές σε λατρείες θεοτήτων και ηρώων από τη Βοττιαία και την Πιερία της Μακεδονίας, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 4 (2003), 135-152

Contributions on the cults of gods and heroes from Bottiea and Pieria in Macedonia. In this paper new pieces of information are presented concerning cults of gods and heroes from Bottiea and Pieria in «Lower Macedonia», the center of the Macedonian Kingdom: on the cults of 1) the Muses in Pella, 2) Aeolus and Graia in Pella, 3) Hermes and Demeter in Kyrros, 4) Eileithyia and Artemis Eileithyia-Lochia in Pydna.

Γεωργία Ζ. Αλεξοπούλου και Δήμητρα Τσαγκάρη, Deux trésors hellénistiques de Psélalonia de Patras, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 4 (2003), 153-162

Δύο ελληνιστικοί θησαυροί από τα Ψηλαλώνια Πατρών. Το 1990, οι ανασκαφές της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ στα Ψηλαλώνια Πατρών έφεραν στο φως μία σειρά οικοδομημάτων από τα κλασικά ως τα υστερορωμαϊκά χρόνια. Τα πλουσιότερα στρώματα κάλυπταν την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο. Σε οικία της ελληνιστικής φάσης, βρέθηκαν δύο «θησαυροί» σε διπλανά δωμάτια, εκ των οποίων ο πρώτος βρέθηκε μέσα σε ηθμωτό αγγείο και περιείχε 57 νομίσματα: 1 αργυρό τριώβολο της Αχαϊκής Συμπολιτείας και 56 χάλκινα (14 του Αντιγόνου Γονατά, 39 του Πτολεμαίου Γ΄ του τύπου 1000 του Σβορώνου και 3 αρκετά φθαρμένα). Ο δεύτερος «θησαυρός», που βρέθηκε μέσα σε άωτο σκυφίδιο, περιείχε 8 νομίσματα, 6 αργυρά (1 δραχμή Χαλκίδος και 5 τριώβολα Αχαϊκής Συμπολιτείας) και 2 χάλκινα (1 Πτολεμαίου Γ΄ και 1 αρκετά φθαρμένο). Οι δύο αυτοί «θησαυροί», με ίδιο αλλά αντίστροφης αναλογίας περιεχόμενο και χρονολογία απόκρυψης την περίοδο 165-147 π.Χ., προστίθενται στον μακρύ κατάλογο των «θησαυρών» που απεκρύβησαν στην Πελοπόννησο και την Δυτική Ελλάδα γενικότερα, μέσα στο κλίμα αναταραχής που επικράτησε μετά τη μάχη της Πύδνας.

Nahum Cohen, A customhouse receipt ΕΥΛΙΜΕΝΗ 4 (2003), 163-165

Απόδειξη πληρωμής ενός φόρου, της ερημοφυλακίας, στην πόλη της Σοκνοπαιού Νήσου του Αρσινοΐτη νομού.

Despina Iosif, Caesar the warrior versus Jesus the peacemaker?, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 4 (2003), 167-180

Πολεμοχαρής Καισαρ εναντίον ειρηνιστή Ιησού; Οι πρώτοι Χριστιανοί ένιωθαν έντονη απέχθεια για τον πόλεμο και τη βία και απέφευγαν συστηματικά να στρατευτούν. Προτιμούσαν να πεθάνουν παρά να προδώσουν τις αρχές τους. Αυτή την εικόνα είχαν σχηματίσει οι Βυζαντινοί για τους Χριστιανούς των τριών πρώτων αιώνων. Η ίδια εικόνα παραμένει αρκετά ισχυρή μέχρι σήμερα. Εξακολουθούμε να αρεσκομάσσουμε να επικαλούμαστε την «αγνότητα» των πρώτων Χριστιανών. Ενοχοποιούμε τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ότι τάχα αυτός ευθύνεται για τον ιδεολογικό ξεπεσμό της εκκλησίας και την διεξαγωγή πολέμων από Χριστιανούς.

Η πραγματικότητα θα πρέπει να ήταν πιο πολύπλοκη απ' όσο την φανταζόμαστε. Προσεχτική μελέτη των πηγών αποκαλύπτει ότι υπήρχαν πολλές στάσεις των Χριστιανών απέναντι στη βία, στον πόλεμο και στη στρατιωτική θητεία. Φαίνεται όμως, πως η πλειονότητα των Χριστιανών δεν αντιμετώπιζε ούτε τον πόλεμο, ούτε τη στρατιωτική θητεία με καχυποψία και δεν απέφευγε να καταταγεί. Οι εθνικοί δεν είχαν θορυβηθεί και δεν είχαν λόγο να θορυβηθούν. Οι Χριστιανοί δεν αποτελούσαν απειλή ούτε στη θεωρία, ούτε στην πράξη. Αντίθετα, στήριζαν την πολιτική εξουσία. Μονάχα μια μικρή μερίδα Χριστιανών αντιδρούσε στην ιδέα της διεξαγωγής πολέμων από Χριστιανούς και συμμετοχής Χριστιανών σ' αυτούς. Είτε επειδή διέβλεπε κινδύνους από τις ειδωλολατρικές πρακτικές του ρωμαϊκού στρατού, είτε επειδή θεωρούσε ότι ένας Χριστιανός δεν επιτρέπεται να σκοτώνει, είτε επειδή επιδίωκε να αμφισβητήσει την πολιτική εξουσία.

Chryssa Bourbou, A survey of neoplastic diseases in ancient and medieval Greek populations, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 4 (2003), 181-188

Επισκόπηση των νεοπλασιών στον αρχαίο και μεσαιωνικό ελληνικό πληθυσμό. Για τη διάγνωση των νεοπλασιών στους αρχαιολογικούς πληθυσμούς βασιζόμαστε σε γραπτές πηγές, απεικονίσεις και ανθρωπολογικά κατάλοιπα. Αν και ελάχιστα έργα τέχνης αναπαριστούν αναμφισβήτητες περιπτώσεις νεοπλασιών, πληθώρα ιατρικών κειμένων, ήδη από την εποχή του Ιπποκράτη και του Γαληνού, αναφέρονται στη συγκεκριμένη παθολογία. Στην εργασία αυτή παρουσιάζονται όλες οι έως τώρα γνωστές ή δημοσιευμένες περιπτώσεις για την Ελλάδα από την αρχαιότητα ως στον ύστερο μεσαίωνα.

Stelios Psaroudakes, Archaeomusicology and Ethnomusicology in dialogue, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 4 (2003), 189-200

Αρχαιομουσικολογία και Εθνομουσικολογία. Το συνέδριο στο οποίο παρουσιάστηκε η παρούσα εισήγηση, είχε θέμα του το «διάλογο» ανάμεσα στις επιστήμες αρχαιολογία και ανθρωπολογία. Στο παρόν άρθρο εξετάζεται ένα επί μέρους ζήτημα, το κατά πόσον η εθνομουσικολογία, επιστήμη βαθύτατα επηρεασμένη από την ανθρωπολογία τα τελευταία χρόνια, έχει με τη σειρά της επηρεάσει την έρευνα στο πεδίο της αρχαίας μουσικής, ιδιαίτερα σε εκείνο της ελληνικής. Το συμπέρασμα είναι ότι η εθνομουσικολογία όχι απλώς επηρέασε την αρχαιομουσικολογία, αλλά άλλαξε άρδην την οπτική των επιστημόνων στον τομέα αυτόν σε βαθμό που να μην θεωρείται πλέον δόκιμη η σπουδή ενός αρχαίου μουσικού πολιτισμού χωρίς την εφαρμογή της εθνομουσικολογικής μεθόδου.

ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΕΣ ΣΕ ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΘΕΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΗΡΩΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΒΟΤΤΙΑΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΙΕΡΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

1. Βάση αναθήματος στις Μούσες από την Πέλλα

Η φιλοτεχνημένη σε υπόλευκο λίθο πεσσομόρφη βάση αναθήματος του Μουσείου Πέλλας επιστέφεται με αργό λέσβιο κυμάτιο στην πρόσοψη και στις πλάγιες πλευρές της. Η βάση φέρει αποκρούσεις στο κάτω μέρος της, ενώ η επάνω μερικώς αποκρουσμένη επιφάνειά της φέρει αναθύρωση (πλάτους 0,045 μ.). Οι διαστάσεις της βάσης (μ. σ. ύψος 0,93 μ., πλάτος 0,24 μ. και πάχος 0,25 μ.) πιστοποιούν ότι στήριζε κάποιο μικρό σχετικά ανάθημα. Στο επάνω μέρος του κορμού της υπάρχει η εγχάρακτη επιγραφή σε δύο στίχους με γράμματα ύψους 0,016 μ. και διάστιχο 0,015 μ. (Σχ. 1):

Ναυσίμαχος
Μούσαις

Παρατηρήσεις

Στην επιγραφή δεν αναφέρεται το πατρωνυμικό του αναθέτη, ούτε ο λόγος της ανάθεσης. Το σύνθετο ανθρωπωνύμιο του συναντάται στην Αθήνα, στην Εύβοια, στην Κύθνο, στην Ακαρνανία και στη Θεσσαλία.¹ Παρόλο που η λατρεία των Μουσών επιχωριάζει στην Πιερία, ο αναθέτης δύσκολα θα μπορούσε να είναι κοινός θνητός. Το ανάθημα του Ναυσίμαχου ενδεχομένως σχετιζόταν με την ιεροσύνη του στη λατρεία των Μουσών ή με το επάγγελμά του, δηλαδή θα μπορούσε να είναι ποιητής,² μουσικός,³ να έχει θεατρική ή άλλη ειδικότητα.⁴

Τα ανισοϋπή γράμματα, που δεν έχουν σφηνοειδείς απολήξεις στις κεραίες τους, είναι χαραγμένα χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια. Η αμέλεια της χάραξης φαίνεται τόσο από την ελεύθερη χάραξη, όσο και από το διαφορετικό μέγεθος και το σχήμα ακόμα και των

¹ LGPN I 324. II 326. IIIA 311. IIIB 296.

² Για το θέμα της έμπνευσης του ποιητή, που εμφανίζεται ως δώρο των Μουσών βλ. Ν. Μ. Κοντολέοντος, «Νέαι επιγραφαι περί του Αρχιλόχου εκ Πάρου», *AE* 1952, 57 κ.ε. Επίσης βλ. Α. Kambylis, *Die Dichterweihe und ihre Symbolik*, Heidelberg 1965. D.A. Campbell, *The Golden Lyre. The Themes of the Greek Lyric Poets*, London 1983, 252 κ.ε. Ο ποιητής Παρμενίων ο Μακεδών σε δύο επιγράμματά του αναφέρεται στις Μούσες: *Παλ. Ανθ.* 9.342: Φημί πολυστιχίην ἐπιγράμματος οὐ κατὰ Μούσας / εἶναι. *Παλ. Ανθ.* 9.43: Ἄρκει μοι χλαίνης λιτὸν σκέπας, οὐδὲ τραπέζαις / δουλεύσω Μουσέων ἄνθεα βοσκόμενος.

³ Για παράδειγμα στο επιτύμβιο ἐπίγραμμα της Αντιγόνας από τη Βέροια, η νεκρή αναφέρεται ως λυροκτύπος θεράπινα των Μουσών [W. Peek, *Greek Verse Inscriptions. Epigrams on funerary stelae and monuments*, Berlin 1988 (επανεκδ.), 479. Α. Β. Tataki, *Ancient Beroea. Prosopography and Society*, Μελετήματα 8 (1988), 108, αρ. 186]. Επίσης σε επιτύμβιο ἐπίγραμμα του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. από την Ηράκλεια της Λυγκηστίδος ο Ἄριστος μνημονεύεται ως φίλος των Μουσών (*IG* X, II, ii, 131), ενώ στο επιτύμβιο ἐπίγραμμα του Μάρκου από το Βραίλονο της Πελαγονίας ο νεκρός αναφέρεται ως θεράπων των Μουσών (*IG* X, II, ii, 272).

⁴ Για τους γνωστούς διονυσιακούς τεχνίτες θεατρικών, μουσικών ή άλλων ειδικοτήτων στον αρχαίο ελληνικό κόσμο βλ. Ι. Ε. Στεφανής, *Διονυσιακοί τεχνίται*, Ηράκλειο 1988, 17 κ.ε.

όμοιων γραμμάτων. Το άλφα έχει την οριζόντια κεραία στη μέση του ύψους του, το μέγεθος του όμικρον είναι μικρότερο από τα άλλα γράμματα, το μι, αλλά και το σίγμα έχουν ανοικτά σκέλη, χαρακτηριστικά που οδηγούν στη χρονολόγηση της στήλης μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.⁵

Η στήλη, που έγινε γνωστή το 1971 με απλή αναφορά της χωρίς να δοθεί εικόνα ή σχέδιό της,⁶ είχε παραδοθεί στο Μουσείο Πέλλας (Αρ. ευρ. Ε 31) από τον κάτοικο της Π. Πέλλας κ. Γ. Βογιατζή, τον αποκαλούμενο Μανιαδάκη. Είχε βρεθεί τυχαία το 1962 κοντά σε πηγή, θέση που απέχει 420 μ. περίπου Ν.ΝΔ των λεγόμενων «Λουτρών του Μ. Αλεξάνδρου» και 30 μ. περίπου βόρεια του αρδευτικού «Καναλιού» (νοτιότερα του οποίου βρίσκονται οι Τριφυλλώνες), αμέσως δυτικά του σημερινού ρέματος των «Λουτρών του Μ. Αλεξάνδρου» και ανατολικά του δρόμου, που από τη Νέα Πέλλα κατευθύνεται προς τον Λουδία (Σχ. 2). Η πηγή αυτή με την πυκνή βλάστηση και τα άφθονα αναβλύζοντα νερά, καθώς και οι πηγές των «Λουτρών του Μ. Αλεξάνδρου» (που βρίσκονταν βορειότερα, όπου υπήρχε λατρεία των Νυμφών,⁷ θεοτήτων της φύσης, της γονιμότητας και της βλάστησης), τροφοδοτούσαν κατά την αρχαιότητα τον ποταμό Βόρβορο και αυτός με τη σειρά του τη λίμνη Λουδία.⁸ Με βάση τα παραπάνω δεδομένα μπορεί να υποστηριχθεί ότι η πηγή (όπου βρέθηκε το ανάθημα των Μουσών) με την άμεση περιοχή της ήταν αφιερωμένη στις Μούσες, όπου θα είχαν ιδρυθεί για τις ανάγκες της λατρείας ναΐσκος, βωμοί και αναθήματα. Ως γνωστόν, οι θεότητες αυτές λατρεύονταν σε τεμένη, που διέθεταν άλση και αναβλύζουσες πηγές, όπως π.χ. στο Δίον στους πρόποδες του Ολύμπου, στον Ιλισό της Αθήνας και αλλού.

Σύμφωνα με τις αρχαίες μαρτυρίες, η λατρεία των Μουσών στα Πιέρια, στον Όλυμπο και ειδικότερα στους πρόποδες του, στην Πίμπλεια και στο Δίον, είναι η αρχαιότερη.⁹ Οι γιορτές των Ολυμπίων, που γίνονταν κάθε χρόνο από τα χρόνια του Αρχελάου (413-399 π.Χ.) και μετά, για τις εννέα κόρες του Διός και της Μνημοσύνης (Κλειώ, Ευτέρπη, Θάλεια, Μελομένη, Τερψιχόρη, Ερατώ, Πολύμνια, Ουρανία,

⁵ Τα γράμματα είναι όμοια με αυτά του διπλού προξενικού ψηφίσματος του Ωρωπού για τον Αμύντα Περδίκκα (Β. Χ. Πετράκος, *Οι επιγραφές του Ωρωπού*, Αθήνα 1977, 27 κ.ε., πίν. 1), με τις επιτύμβιες επιγραφές από την Πέλλα, που χρονολογούνται στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. [Π. Χρυσοστόμου, «Παρατηρήσεις σε παλαιές και νέες επιγραφές από την Κεντρική Μακεδονία», Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής, Θεσσαλονίκη 2001, 179 κ.ε., αρ. 4. 185 κ.ε., αρ. 8. 190 κ.ε., αρ. 11-13] και με τις αναθηματικές επιγραφές της Ευρυδικής Σίρρα στην Εύκλεια από τις Αιγές, που χρονολογούνται μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. [Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα*, Αθήνα 1984, 49 κ.ε. Ο ίδιος, «Βεργίνα. Αρχαιολογία και ιστορία», *Φιλία Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, τ. Α, Αθήνα 1986, 35 κ.ε., σημ. 47. Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «Ευρυδικά Σίρρα Ευκλεία», *Αμητός, Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, Β', 737. Της ίδιας, «Το ιερό της Εύκλειας στη Βεργίνα», *ΑΕΜΘ* 10 (1996), 55 κ.ε., εικ. 1-3. Της ίδιας, «In the Shadow of History: The emergence of Archaeology», *BSA* 94 (1999), 359 κ.ε.].

⁶ Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, *Πέλλα Ι. Ιστορική επισκόπησης και μαρτυρίες*, Αθήνα 1971, 47. Η στήλη, που δεν είχε φωτογραφηθεί (σχεδιάστηκε μόνο η επιγραφή της), παρά την αναζήτησή της στο Μουσείο της Πέλλας, δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί.

⁷ Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφή στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Πέλλα κατά το 1995», *ΑΕΜΘ* 9 (1995), 117 κ.ε.

⁸ Επίγραμμα του Θεόκριτου για τον Αριστοτέλη, που αναφέρει ο Πλούταρχος, *Περί φνύγης* 10 (603C): "Ὅς διὰ τὴν ἀκρατῆ γαστρὸς φύσιν εἴλετο ναίειν / ἀντ' Ἀκαδημείας Βορβόρου ἐν προχοαῖς και σχολιάζει την παραπάνω αναφορά ἔστι γὰρ ποταμὸς περὶ Πέλλην, ὃν Μακεδόνες Βόρβορον καλοῦσι. Για τον ποταμό αυτό και τα ἔλη κοντά στην Πέλλα βλ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, ὀ.π. (σημ. 7), 10 κ.ε., πίν. 38 (χάρτης Α. Struck).

⁹ J. N. Kalléris, *Les anciens Macédoniens*, Athènes 1988, I, 184 κ.ε. II, 248 κ.ε.

Καλλιόπη) στο Δίον, το ιερό κέντρο των Μακεδόνων (όπου υπήρχαν άλοη και αναβλύζουσες πηγές), διαρκούσαν τόσες ημέρες όσες ήταν και οι Μούσες. Οι Μούσες, που ήταν ομαδικές θεότητες της φύσης, οι νύμφες των ορέων, των λειμώνων και των πηγών, ήταν επίσης προστάτιδες της δημιουργικής ομορφιάς και των τεχνών, της ποίησης, της μουσικής και της παιδείας γενικά.¹⁰ Η λατρεία των Μουσών συνδεόταν άμεσα με αυτήν του Απόλλωνα, αλλά και του Διονύσου. Οι θεοί αυτοί ήταν προστάτες των γραμμάτων και της τέχνης, που ανακούφιζαν τον ανθρώπινο βίο από τους μόχθους.¹¹ Οι Μούσες στη Μακεδονία έφεραν τις προσωνυμίες Πιερίδες, Ελικωνιάδες, Πίμπλειες, Ολυμπιάδες,¹² καθώς και Θούριδες. Η τελευταία αυτή προσωνυμία σημαίνει ότι οι Μούσες υπήρξαν επίσης προστάτριες των μουσικών, των σκηνικών αγώνων και των άλλων θεαμάτων.¹³

Ένα ενδιαφέρον επιγράμμα ενός άγνωστου ποιητή¹⁴ αναφέρει ότι η Ευρυδική Σίρρα,¹⁵ η γυναίκα του βασιλιά Αμύντα Γ', αφιέρωσε ένα ανάθημα στις προστάτιδες των γραμμάτων «πολιήτιδες» Μούσες, όταν η ίδια μεγαλώνοντας τα παιδιά της αναγκάστηκε να μάθει γράμματα σε μεγάλη ηλικία. Η ανατροφή των τεσσάρων βασιλοπαίδων Αλέξανδρου Β', Περδίκκα Γ', Φιλίππου Β' και Ευρυνόης έγινε στο «βασιλείον» της Πέλλας¹⁶ και το ανάθημα μάλλον πραγματοποιήθηκε στην πρωτεύουσα της Μακεδονίας. Επομένως είναι εύλογο να υποστηριχθεί ότι η λατρεία των Μουσών στην Πέλλα, που πιστοποιείται στα χρόνια του Αμύντα Γ' (393-370/369 π.Χ.), καθιερώθηκε ήδη από τον Αρχέλαο ταυτόχρονα με αυτήν του Δίου.

Ο Ποσειδίππος ο Πελλαιός, ο κατεξοχήν εκπρόσωπος του ελληνιστικού

¹⁰ Πρβλ. χαρακτηριστικά τον ορφικό ύμνος LXXVI: Μνημοσύνης καὶ Ζηνὸς ἐριγδούποιο θύγατρεις, / Μούσαι Πιερίδες, μεγαλώνωμοι, ἀγλαόφημοι, / θνητοῖς, οἷς κε παρήτε, ποθεινόταται, πολύμορφοι, / πάσης παιδείης ἀρετὴν γεννώσαι ἄμειπτον, / θρέπτεται ψυχῆς, διανοίας ὀρθοδότειται, / καὶ νόου εὐδυνάτοιο καθηγήτειται ἄνασσαί. Για τις Μούσες βλ. *LIMC* VI, 1-2 (A. Queyrel). Για τις θεότητες αυτές και τη λατρεία τους στον Ελικώνα βλ. το συλλογικό έργο (εκδ. A. Hurst - A. Schachter), *La montagne des Muses*, Genève 1996, 15 κ.ε.

¹¹ Βλ. Πλάτων, Νόμοι Β, 653d: θεοὶ δὲ οἰκτίραντες τὸ τῶν ἀνθρώπων ἐπίπονον πεφυκὸς γένος, ἀναπαύλας τε αὐτοῖς τῶν πόνων ἐτάξαντο τὰς τῶν ἑορτῶν ἀμοιβὰς τοῖς θεοῖς, καὶ Μούσας Ἄπολλωνά τε μουσηγέτην καὶ Διόνυσον συνεορταστὰς ἔδοσαν. Κοντολέοντος, ὁ.π. (σημ. 2), 53 κ.ε. Kalléris, ὁ.π., I, 184 κ.ε. L. Rossi, «Il testamento di Posidippo e le laminette auree di Pella», *ZPE* 112 (1996), 59 κ.ε. Η σχέση αυτή επιβεβαιώνεται επίσης από το μνημείο, που ανέγειραν στο Δίον οι μουσαϊστές, οι οποίοι τιμούν τον βασιλιά Περσέα για την αρετή, την ευεργεσία και την ευσέβεια, που έδειξε στη σύνοδο, στους θεούς, στις Μούσες και στον Διόνυσο [Δ. Παντερμαλής, «Δίον 1999. Μουσαϊσται - βασιλεὺς Δημήτριος», *ΑΕΜΘ* 13 (1999), 415 κ.ε.]. Η σχέση του Διονύσου με τις Μούσες πιστοποιείται και αρχαιολογικά στη Μακεδονία για παράδειγμα στα ελεφαντοστέινα ανάγλυφα της κλίνης του τάφου του Φιλίππου Β' στη Βεργίνα (Ανδρόνικος 1984, 87, εικ. 75 και 88-89), αλλά και στα μαρμάρινα αγάλματα μουσών από τα θέατρα της Θεσσαλονίκης [Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, «Τα αγάλματα των μουσών από το ὄδειο της Θεσσαλονίκης», *Εγνατία* 2 (1990), 73 κ.ε.] και της Θάσου [R. Vollkommer, «Zur Deutung der Lowenfrau in der frühgriechischen Kunst», *AM* 106 (1991), 47 κ.ε. M. Gernand, «Hellenistische Peplafiguren nach klassischen Vorbildern», *AM* 90 (1975), 3 κ.ε.].

¹² Kalléris, ὁ.π., I, 248 κ.ε.

¹³ Ησύχιος, «Λ. Θούριδες, νύμφαι. μουσαι. Μακεδόνες. Για το θέμα βλ. Kalléris, ὁ.π., I, 184 κ.ε.

¹⁴ Για άλλα γνωστά επιγράμματα από την Πέλλα βλ. Χρυσοστόμου, ὁ.π. (σημ. 5), 117, σημ. 30.

¹⁵ Πλούταρχος, *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς* 14c: Εὐρυδικὴ Σίρρα πολιήτησι τόνδ' ἀνέθηκε / Μούσαις εὐκταῖον ψυχῆ ἑλοῦσα πόθον. / γράμματα γὰρ μνημεῖα λόγων μήτηρ γεγαυῖα / παιδῶν ἡβώντων ἐξεπόνθησε μαθεῖν. Kalléris, ὁ.π., I, 252. Για την Ευρυδική βλ. N. G. Hammond - G. T. Griffith, *A History of Macedonia (550-336 B.C.)*, Oxford 1979, II, 178 κ.ε., 204 κ.ε. E. Badian, «Eurydike», στο (εκδ. W. Adams - E. N. Borza), *Philipp II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage*, Washington DC 1982, 99 κ.ε.

¹⁶ Για το Ανάκτορο της Πέλλας βλ. παρακάτω σημ. 44.

επιγράμματος, που έζησε στην Αλεξάνδρεια, τιμήθηκε στο Θέρμο της Αιτωλίας¹⁷ και πέθανε στην πατρίδα του μνημένος στα «ορφικοδιονυσιακά» μυστήρια,¹⁸ είχε ιδιαίτερες σχέσεις με τις Μούσες. Σε σωζόμενο απόσπασμα ποιήματός του αναφέρονται «αί Μοῦσαι φίλα»,¹⁹ ενώ σε άλλο έργο του υμνεί τον Απόλλωνα, τον Διόνυσο και τις Μούσες,²⁰ τις οποίες αποκαλεί επίσης «πολιήτιδες» (ιονικά, αντί πολιάτιδες, ταυτόσημο με την προσωνυμία πολιάδες, δηλ. θεότητες προστάτιδες της πόλης της Πέλλας). Από αυτήν την προσωνυμία που αποδίδεται στις Μούσες στα επιγράμματα της Ευρυδικής και του Ποσειδίου, μπορεί να υποστηριχθεί ότι αυτές λατρεύονταν και σε κάποιο άλλο ιερό, που βρισκόταν μέσα στην πόλη της Πέλλας, σε διαστολή με το προαναφερθέν ιερό τους, που υπήρχε στα δυτικά της πρωτεύουσας, όπου αργότερα ιδρύθηκε η ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας.²¹ Και βέβαια ποιος θα ήταν ο καταλληλότερος τόπος για τη συλλατρεία του Απόλλωνα, του Διονύσου και των Μουσών από το ίδιο το θέατρο της Πέλλας;²²

Ενισχυτικό στοιχείο για την άποψη αυτή αποτελεί ένα επίγραμμα, που αποδίδεται με αμφιβολία στον Εύηνο, *Παλ. Ανθ.* 7.44: Εἰ καὶ δακρῶεις, Εὐριπίδη, εἰλέ σε πότμος / καὶ σε λυκορραΐσαι δειπνὸν ἔθεντο κύνες, τὸν σκηνῆ μελίγηρυν ἀηδόνα, κόσμον Ἰαθηνῶν, / τὸν σοφῆ Μουσέων μιξάμενον χάριτα, / ἄλλ' ἔμολες Πελλαῖον ὑπ' ἠρίον, ὡς ἂν ὁ λάτρης / Πιερίδων ναίης ἀγχόθι Πιερίδων. Προκύπτει ότι τα οστά του μεγάλου τραγικού ποιητή Ευριπίδη²³ μεταφέρθηκαν στην Πέλλα και τοποθετήθηκαν σε τάφο, προκειμένου ο ποιητής «λάτρης» των Μουσών να βρίσκεται κοντά στις Πιερίδες Μούσες.

Ένα μαρμάρينو άγαλμα καθιστής σε βράχο γυναικείας μορφής των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, που ερμηνεύτηκε ως Μούσα²⁴ και το οποίο είχε βρεθεί τυχαία το 1954 στην Παλαιά Πέλλα, δεν είναι βέβαιο, αν παριστάνει κάποια Μούσα ή την

¹⁷ *RE* XXII (1953), Ποσειδίου, αρ. 3, 428-46 (W. Peek).

¹⁸ Απόσπασμα 705: Εἰ τι καλόν, Μοῦσαι πολιήτιδες, ἢ παρὰ Φοίβου / χρυσολύρεω καθαροῖς οὔασιν ἐκλ[ύ]τε / Παρνησοῦ νιφόντος ἀνά πτύχ[α]ς ἢ παρ' Ἰόλυμπος / Βάκχω τὰς τριετ<ε>ῖς ἀρχόμεναι θυμέλας, / νῦν δὲ Ποσει[δί]ππῳ στυγερόν συναείσατε γῆρας / γραψάμεναι δέλτων ἐν χρυσέαις σελίσιν. Βλ. M. Dickie, «The Dionysiac Mysteries in Pella», *ZPE* 109 (1995), 81 κ.ε. Του ίδιου, «Poets as Initiates in the Mysteries: Euphorion, Rhilicus and Possidippus», *AA* 44 (1998), 49 κ.ε. Ειδικότερα για τον Ποσειδίππο βλ. Rossi, ό.π. (σημ. 11), 59 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

¹⁹ *RE* XXII (1953), 438 (W. Peek).

²⁰ Για το ποίημα βλ. Rossi, ό.π. (σημ. 11), 61 κ.ε.

²¹ Χρυσοστόμου, ό.π. (σημ. 7), 117 κ.ε.

²² Το θέατρο της Πέλλας υπήρχε πριν από την αναχώρηση του Μ. Αλεξάνδρου για την εκστρατεία της Ανατολής (Πλούταρχος, 1096b: καὶ τί δήποτε τῶν θεάτρων ἂν ἄχυρα τῆς ὀρχήστρας κατασκεδάσης, ὁ ἦχος τυφλοῦται, καὶ χαλκοῦν ἸΑλέξανδρον ἐν Πέλλῃ βουλόμενον ποιῆσαι τὸ προσκήμιον οὐκ εἶασεν ὁ τεχνίτης ὡς διαφθεροῦντα τῶν ὑποκριτῶν τὴν φωνήν).

²³ Τα τελευταία χρόνια της ζωής ο Ευριπίδης τα πέρασε στην αυλή του Αρχελάου. Το 406 π.Χ. κατασπαράχθηκε από κυνηγετικά σκυλιά στην Αρέθουσα, όπου και θάφτηκε. Αργότερα οι Αθηναίοι διεκδίκησαν τα οστά του, αλλά αυτά τελικά μεταφέρθηκαν στην Πέλλα, όπως πιστοποιεί το παραπάνω επίγραμμα και το λεξικό Σουίδας, λ. Ευριπίδης, άπάρας δὲ ἀπ' Ἰαθηνῶν ἦλθε πρὸς ἸΑρχέλαον τὸν βασιλέα τῶν Μακεδόνων, παρ' ᾧ διῆγε τῆς ἄκρας ἀπολαύων τιμῆς ... ἔτη δὲ βιώναι αὐτὸν σε, καὶ τὰ ὀστά αὐτοῦ ἐν Πέλλῃ μετακομίσαι τὸν βασιλέα. Για τον Ευριπίδη στη Μακεδονία βλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Ρεντίνα Ι. Οι μυθολογικές πόλεις Αιτών, Βορμισκος, Αρέθουσα και ο τάφος του Ευριπίδη*, Θεσσαλονίκη 1995, 94 κ.ε.

²⁴ Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδη, «Άγαλμα καθισμένης γυναικείας μορφής στο μουσείο της Πέλλας», *Μακεδονικά* 23 (1983), 273 κ.ε.

Αφροδίτη,²⁵ ούτε αν αυτό προέρχεται από το θέατρο, η θέση του οποίου πρέπει να αναζητηθεί στον Φάκο, τον προϊστορικό πυρήνα της πόλης.

Σύμφωνα με το μύθο (Οβίδιος, Μεταμορφώσεις V και σε μερικές παραλλαγές από τα έργα του Αντωνίνου Λιβεράλη XI και του Μυθογράφου του Βατικανού I²⁶), οι θυγατέρες του Πιέρου, βασιλιά της Ημαθίας και της Πέλλας, προκάλεσαν σε αγώνα τις Μούσες. Οι αντίπαλες αποκαλούνται Πιερίδες στο Μυθογράφο Βατικανό I και Ημαθίδες στα έργα του Οβιδίου και του Αντωνίνου Λιμπεράλη, λόγω της καταγωγής τους από τη Μακεδονία και ειδικότερα από την περιοχή βόρεια της Πιερίας, όπου βρισκόταν η Βοττιαία-Ημαθία.²⁷ Ο μουσικός αγώνας, που έγινε θέατρο αντιπαράθεσης ενός χορού αθανάτων, δηλαδή των Μουσών, και ενός χορού θνητών, δηλαδή των Πιερίδων-Ημαθίδων, έληξε με την ήττα των τελευταίων και τη μεταμόρφωσή τους σε κίσσες, πολύχρωμα και λαλίστατα πουλιά. Έτσι οι Μούσες με τη νίκη τους εξασφάλισαν την ασφαλή παραμονή τους στην Ημαθία-Βοττιαία και κατά συνέπεια την απρόσκοπτη λατρεία τους στην περιοχή μεταξύ του Αξιού και του Αλιάκμονα, όπου βρισκόταν η πρωτεύουσα της Μακεδονίας.

2. Μαρμάρινος αναθηματικός βωμίσκος στον Αίοιο και τη Γραία

Στη δημοσίευση του ιερού της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα, παρουσιάστηκε ένας μαρμάρινος ενεπίγραφος βωμίσκος (Εικ. 1),²⁸ που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η επιγραφή του βωμίσκου, που είχε βρεθεί στο δάπεδο του υπαίθριου χώρου με τη δεξαμενή του ιερού, δίνεται από τη εκδότρια χωρίς μεταγραφή, τα ονόματα θεωρούνται ανθρωπωνύμια, ενώ δεν χρονολογείται ούτε σχολιάζεται ιδιαίτερα.

Από το βωμίσκο σώζεται μόνο το επάνω μέρος της πρόσοψης και των δύο πλάγιων πλευρών του. Η επίστεψή του αποτελείται από αργό ιωνικό κυμάτιο και ταινία, που φέρουν αποκρούσεις, ενώ μικρές αποκρούσεις και αποξέσεις παρατηρούνται στις όψεις του. Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο με μαρμαρυγία, ζαχαρώδες και εύθριπτο. Σ. Ύψος 0,09 μ. Σ. Μήκος 0, 135 μ. Σ. Πλάτος 0,085 μ. Κατάλογος ευρημάτων ιερού της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης αρ. 1983.

Στην πρόσοψη και σε απόσταση 0,05 μ. κάτω από την επίστεψή του βωμίσκου σώζεται το επάνω τμήμα επιγραφής με γράμματα ύψους 0,05 μ.

1	Αιόλου, Γραίη[ς], [-----] [-----]
5	[-----]

²⁵ Για την προβληματική της ερμηνείας των ημίγυμων καθιστών μορφών βλ. K. Tancke, «Eine zweifigurengruppe aus dem Kerameikos», *AM* 110 (1995), 305 κ.ε.

²⁶ M. Rocchi, «Il monte Elicona conteso da Musai ed Emathides», στο: *Β' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών* 1992 (1995), II, 1009 κ.ε.

²⁷ Για την Ημαθία-Βοττιαία βλ. F. Parazoglou, *Les villes de Macédoine à l' époque romaine*, *BCH Supplement XIV*, Athènes 1988, 124 κ.ε. E. Πουλάκη-Παντερμαλή, «Μακεδονία γη», *Αφιέρωμα στον Ν. Γ. Λ. Hammond*, Θεσσαλονίκη 1997, 355 κ.ε., όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Επίσης βλ. Κ. Σουέρεφ, «Σημειώσεις ιστορικής τοπογραφίας για τον Θερμαϊκό κόλπο και τις γειτονικές περιοχές», *Μύθος, Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοποπούλου*, Θεσσαλονίκη 2000, 473 κ.ε.

²⁸ M. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Το ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα*, Αθήνα 2000, 193 κ.ε., πίν. 167α.

Παρατηρήσεις

Λείπει το κάτω μέρος του βωμού, όπου ίσως θα ήταν χαραγμένα τα στοιχεία του αναθέτη ή της αναθέτριας. Η χάραξη των γραμμάτων είναι αμελής. Τα γράμματα είναι αβαθή με επιφανειακή και πρόχειρη χάραξη. Το είδος της χάραξης και το σχήμα των γραμμάτων χρονολογούν το βωμίσκο γύρω στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ., όπως παρατηρείται και σε ένα παρόμοιο βωμίσκο από την Πέλλα, που τοποθετείται χρονικά την ίδια περίοδο και ανήκε στη λατρεία της Μητέρας των Θεών.²⁹

Στ. 1-2: Αιόλου, / Γραίη[ς]. Από το δεύτερο όνομα λείπει το τελευταίο γράμμα, εξαιτίας του σπασίματος. Πρόκειται για ιωνισμό, αντί Γραίας. Η παράθεση των δύο ονομάτων γίνεται σε γενική πτώση (=γενική κτητική) από την οποία προκύπτει ότι ο βωμίσκος προοριζόταν για τη λατρεία του Αιόλου και της Γραίας.

Ο Αίολος ο Ιπποτάδης ή Ιππιοχάρμης, ο επώνυμος των Αιολέων (που δεν ταυτίζεται με τον ομώνυμο θεό των ανέμων), υπήρξε μυθικός βασιλιάς της Θεσσαλίας (πρώην Αιολίδος)³⁰ και αργότερα της Βοιωτίας, η οποία αποικίστηκε από Αιολείς. Του απέδιδαν επτά γιους (Σίσυφος, Κρηθέας, Αθάμας, Δειος, Μάγνης, Περιήρης και Σαλμωνεύς) και πέντε κόρες (Αλκυόνη, Καλύκη, Κανάκη, Πεισιδίκη και Περιμήδη).³¹ Άλλες πηγές αναφέρουν ότι κόρες του επίσης υπήρξαν η Φερά-Φεραία (μητέρα της θεσσαλικής θεάς Εννοδίας ή Φεραίας θεάς,³² η οποία λατρευόταν και στην Πέλλα³³), καθώς και η νύμφη Γραία της Τανάγρας.³⁴ Μια πόλη Γραία τοποθετείται στον Ωρωπό της Βοιωτίας, απέναντι από την Ερέτρια της Εύβοιας,³⁵ ενώ μια άλλη πόλη με το ίδιο όνομα μαρτυρείται επιγραφικά στα δυτικά της αρχαίας μακεδονικής πόλης Εύιας.³⁶

²⁹ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π. (σημ. 28), 215 κ.ε., πίν. 173α. Μερικοί ακόμα παρόμοιοι μαρμαρίνοι ή ασβεστολιθικοί βωμίσκοι βρίσκονται στις αποθήκες του Μουσείου Πέλλας.

³⁰ Ηρόδοτος 7.176. Διόδωρος 4.67.2.

³¹ *RE* I, 1, 1039-1041, λ. Αίολος III (Tumpel).

³² Σχόλιο Τζέτζη στην Αλεξάνδρα 1180 του Λυκόφρονος. Σχόλιο 35/36α στις Φαρμακεύτριες του Θεόκριτου. Στέφανος Βυζάντιος, λ. «Φεραί». Για την Εννοδία βλ. Π. Χρυσοστόμου, *Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά*, Αθήνα 1998. Του ίδιου, «Μια αναθηματική στήλη στην Εννοδία Κορουτάρρα. Συμβολή στη μελέτη της θεσσαλικής θεάς Εννοδίας ή Φεραίας», *Μουσείο Μπενάκη* 1, 2001, 11 κ.ε.

³³ Χρυσοστόμου 1998, ό.π. (σημ. 32), 70, 120 κ.ε., 158 κ.ε., 162 κ.ε.

³⁴ Σύμφωνα με τους Ταναγραίους (Παυσανίας 9.20.1-2), ο οικιστής τους Ποίμανδρος παντρεύτηκε την Τάναγρα, την κόρη του Αιόλου και επειδή αυτή έζησε πάρα πολλά χρόνια, λένε πως οι γείτονες έκαναν σύντμηση του ονόματός της και ονόμασαν την ίδια γυναίκα Γραία και με τον καρπό και την πόλη. Κατά τον Αριστοτέλη (Στ. Βυζάντιος, λ. «Ωρωπός») το όνομα του Ωρωπού ήταν Γραία και η περιοχή του Γραϊκή, όπως αναφέρει ο Θουκυδίδης 2.23. Στ. Βυζάντιος, λ. Τάναγρα, πόλις Βοιωτίας, ήν Όμηρος Γραϊαν καλεῖ. *Ιλιάδα*, Β 498 Θέσπειαν Γραϊάν τε καὶ εὐρύχορον Μυκαλησσόν. Σύμφωνα με τον Ησύχιο (λ. Γραῖα πόλις. γῆ. καὶ Δημήτηρ, Γραία αποκαλεῖτο και η Δημήτρα. Ως γνωστόν, η θεά σε αναζήτηση της κόρης της έφθασε στην Ελευσίνα με τη μορφή γριάς. Βλ. Ύμνος εις Δήμητραν, στ. 101: γρηῖ παλαιγενεῖ ἐναλίγκιος και στ. 113: γρηῖ παλαιγενέων ἀνθρώπων. Για το θέμα βλ. N.J. Richardson, *The Homeric Hymn to Demeter*, Oxford 1974, 182, 186.

³⁵ Για τη Γραία, που τοποθετείται στον Ωρωπό βλ. Α. Ι. Μαζαράκης-Αινιάν, «Οι πρώτοι Έλληνες στη Δύση. Ανασκαφές στην ομηρική Γραία» στο: *Ελληνική Παρουσία στην Κάτω Ιταλία και Σικελία*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέρκυρα, 29-31 Οκτωβρίου 1998 (εκδ. Θ. Γ. Παππάς, Κέρκυρα 2000), 19 κ.ε. Για τους ερευνητές που υποστηρίζουν την ταύτιση της Γραίας με τον Ωρωπό βλ. Μαζαράκης-Αινιάν, ό.π. 19 κ.ε., σημ. 32 και 56.

³⁶ Για τη μακεδονική Γραία βλ. Δ. Χατζής, «Γραῖα - Γραῖοι - Γραιός - Γραικός», *Γέρας Αντώνιου Κεραμόπουλου* 1953, 274 κ.ε. Θ. Ριζάκης - Ι. Τουράτσογλου, *Επιγραφές Ἀνω Μακεδονίας*, Α', Αθήνα 1985, 85 κ.ε., αρ. 87. Για

Ο Ησιόδος θεωρούσε τον Μακεδόνα και τον Μάγνητα ως γιους του Διός και της Θυίας. Επίσης θεωρούσε τον Μακεδόνα και τον Μάγνητα (τους Μακεδόνες και τους Μάγνητες των οποίων ήταν επώνυμοι) ως πλάγιο κλάδο των Ελλήνων, επειδή η Θυία ήταν αδελφή του Έλληνος, του πατέρα του Δώρου, του Ξούθου και του Αιόλου, των επωνύμων των κλάδων των Ελλήνων. Η διάκριση ήταν μεταξύ διαλέκτων και όχι γλωσσών. Αυτό είναι σαφέστατο από ένα απόσπασμα του Ελλανικού, ιστορικού σύγχρονου του Θουκυδίδη,³⁷ ο οποίος αναφέρει τον Μακεδόνα ως γιο του Αιόλου, δηλαδή όχι μόνο ως αιολόφωνο, αλλά και συγκεκριμένα ως ομιλούντα την αιολική διάλεκτο της ελληνικής. Αυτή η γενεαλογική σχέση απηχεί την αντίληψη ότι οι Μακεδόνες αποτελούσαν τμήμα των Αιολέων, μιας από τις υποδιαιρέσεις του ελληνικού έθνους. Υποστηρίχθηκε από την έρευνα, ότι στα κλασικά χρόνια οι Μάγνητες μιλούσαν μια μορφή αιολικής διαλέκτου και από την παραπάνω μαρτυρία του Ελλανικού εξάγεται το συμπέρασμα ότι και οι Μακεδόνες μιλούσαν μια μορφή της ίδιας διαλέκτου, μορφή που ίσως είχε παραμείνει σε αρχαϊκό στάδιο εξέλιξης, καθώς οι Μακεδόνες είχαν αποκοπεί επί αιώνες από τους άλλους φορείς αυτής της διαλέκτου.³⁸ Ο Ελλανικός γνώρισε τους Μακεδόνες από κοντά, αφού έζησε για κάποιο χρονικό διάστημα στη μακεδονική αυλή των Αιγών. Αιολόφωνος ο ίδιος, αφού ήταν Μυτιληναίος, αναγνώρισε στη μακεδονική λαλιά μια διάλεκτο, που έμοιαζε με τη δική του και ίσως γι' αυτό το λόγο έκανε τον Μακεδόνα γιο του Αιόλου. Αρχική κοιτίδα τόσο των Λεσβίων, όσο και των Βοιωτών πρέπει να ήταν η Θεσσαλία και η θεσσαλική διάλεκτος φαίνεται να είχε παραμείνει η πιο γνήσια αιολική.³⁹

Φαίνεται ότι η ιδέα αυτή του Ελλανικού από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. και μετά προβλήθηκε ιδιαίτερα και ισχυροποιήθηκε για πολιτικούς λόγους, όπως επιβεβαιώνεται και από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Στο «Μνημείο των Προγόνων», που έστησε ο Αντίγονος Γονατάς μετά τη ναυμαχία της Κω το 255 π.Χ. μπροστά στην ομώνυμη στοά του στο ιερό του Απόλλωνος στη Δήλο,⁴⁰ μεταξύ των άλλων χάλκινων αγαλμάτων των

την Εύια βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδη - Μ. Βατάλη, «Πολύμυλος Κοζάνης 1998», *AEMΘ* 12 (1998), 496 κ.ε. Λ. Γουναροπούλου - Μ. Β. Χατζόπουλου, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας, Α΄ Επιγραφές Βεροίας*, Αθήνα 1998, 143. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδη, *Βόϊον - Νότια Ορεστίς. Αρχαιολογική έρευνα και ιστορική τοπογραφία*, Θεσσαλονίκη 1999, 214, 250, σημ. 763.

³⁷ F. Jacoby, *FGrHist* I (1923), 126, απ. 74; 455 (= Στέφανος Βυζάντιος, λ. Μακεδονία ... άλλοι δ' από Μακεδόνος του Αιόλου, ως Έλλανικός ιερείων πρώτη των εν Ἄργει καὶ Μακεδόνος [του] Αιόλου οὕτω νῦν Μακεδόνες καλοῦνται.

³⁸ Μ. Σακελλαρίου στο: *Μακεδονία 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1993, 49. Βλ. επίσης Ν. G. Hammond στο: *Μακεδονία (ό.π.)*, 65. Για την προβληματική σχετικά με τη γλώσσα ή τη συντάκτρια του διαλεκτικού καταδέσμου της Πέλλας (375-350 π.Χ.) βλ. Ε. Vouitiras, *Διονυσοφώντος γάμοι. Marital life and magic in fourth century Pella*, Amsterdam 1998, 20 κ.ε. Π. Χρυσσοστόμου, «Η επιτύμβια στήλη της Φίλας Μενάνδρου από την Πέλλα», *Άγαλμα, Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη*, Θεσσαλονίκη 2001, 241 κ.ε.

³⁹ J. Mendez Dosuna, «Αιολικές διαλέκτοι», στο: (εκδ. Α. - Φ. Χριστιδης), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 2001, 339 κ.ε.

⁴⁰ Πρόκειται για βάθρο μήκους 21 μ. περίπου, που βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα της στοάς του Αντιγόνου Γονατά στη Δήλο από το οποίο διατηρήθηκαν τα θεμέλια, τμήματα του υποβάθρου, εννέα ορθοστάτες και δεκατρείς από τις αρχικά είκοσι δύο πλάκες, που στήριζαν χάλκινα αγάλματα. Για το μνημείο, που χρονολογείται μετά τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. βλ.Κ. Bringmann - H. von Steuben, *Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heiligtümer I*, Berlin 1995, 191 κ.ε., ΚΝτ. 129, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

προγόνων του (θεών, ηρώων και βασιλέων) βρίσκονταν ο Αίολος, έργο του Τισικράτη,⁴¹ καθώς και ο Κοίνος, ο γιος του Κάρανου, έργο του Πολυκλή,⁴² Αθηναίων καλλιτεχνών που ανήκαν στην ίδια οικογένεια.⁴³

Στη βόρεια στοά του περιστυλίου του κτιρίου Ι (που είχε πολιτικό-δημόσιο χαρακτήρα), του Ανακτόρου της Πέλλας σώζεται θεμελίωση ποδίου (μήκους 30,5 μ. και πλάτους 1,30 μ.) (Σχ. 3. Εικ. 2), όπου θα ήταν στημένοι οι πρόγονοι της δυναστείας των Αντιγονιδών (πατρώοι θεοί και ήρωες, καθώς και βασιλείς).⁴⁴ Η διαρρύθμιση του βόρειου τμήματος του κτιρίου Ι τοποθετείται στα χρόνια του Αντιγόνου Γονατά.⁴⁵ Ο βασιλιάς αυτός, που είχε ιδιαίτερες σχέσεις με τη Θεσσαλία (την αρχική κοιτίδα των Αιολέων και των Βοιωτών) για πολιτικούς και προπαγανδιστικούς λόγους ενδεχομένως είχε στήσει στο Ανάκτορο του ένα παρόμοιο μνημείο, όπου περιλαμβανόταν και ο Αίολος. Υποστηρίζεται δηλαδή ότι τα αγάλματα του Αιόλου και του Κοίνου, όπως και των υπολοίπων θεών, ηρώων και βασιλέων του αναθήματος της Δήλου, θα είχαν κατασκευαστεί από τους ίδιους Αθηναίους καλλιτέχνες στο «βασιλείον» της Πέλλας. Άλλωστε είναι γνωστό ότι κάτι αντίστοιχο έγινε και για το μνημείο των Προγόνων του Δαόχου, που στήθηκε τόσο στους Δελφούς, όσο και στην πατρίδα του Φάρσαλα.⁴⁶

Μετά την ανέγερση των παραπάνω βασιλικών προγονικών μνημείων τόσο στο Ανάκτορο της Πέλλας, όσο και στο ιερό του Απόλλωνος στη Δήλο, όπου ο Αίολος καθιερώθηκε επίσημα ως μακεδονικός ήρωας, φαίνεται ότι δημιουργήθηκε παράλληλη λαϊκή λατρεία για αυτόν και τα παιδιά του. Στον Αίολο και στη Γραία θα προσφέρονταν εναγίσματα μια φορά το χρόνο, κατά την καθορισμένη ημέρα του εορταστικού ημερολογίου. Απόδειξη για αυτό αποτελεί ο εξεταζόμενος ταπεινός βωμίσκος από το ελληνιστικό ιερό της Αφροδίτης και της Μητέρας των Θεών, όπου συλλατρεύονταν και άλλες θεότητες, όπως η Αθηνά, η Άρτεμη, ο Διόνυσος κτλ.

⁴¹ Για τη βάση με την επιγραφή Αίολος Μακεδών. Τισικράτης έποίησε βλ. G. Despinis, «Studien zur hellenistischen Plastik I. Zwei Künstlerfamilien aus Athen», *AM* 110 (1995), 358 κ.ε., σσμ. 161.

⁴² Για τη βάση με την επιγραφή του Κοίνου βλ. Despinis, ό.π., 358 κ.ε., σσμ. 159-161.

⁴³ Για τους οικογένεια αυτή των καλλιτεχνών βλ. Despinis, ό.π., 349 κ.ε.

⁴⁴ Π. Χρυσοστόμου, «Το Ανάκτορο της Πέλλας», *AEMΘ* 10 Α (1996), 124 κ.ε. Του ίδιου, «Το Ανάκτορο Πέλλας και Πελλαία χώρα κατά το 1999», *AEMΘ* 13 (1999), 491 κ.ε. Του ίδιου, «Το Ανάκτορο της Πέλλας κατά το 2001: Βασιλείος κάραβος», *AEMΘ* 15 (2001), 441 κ.ε.. Του ίδιου, «Το Ανάκτορο της Πέλλας», *Λεύκωμα ΥΜΑΘ* 2002, 33, εικ. 25. Του ίδιου, Ανασκαφικές εκθέσεις στα Χρονικά *ΑΔ* 53 (1998, υπό έκδοση). *ΑΔ* 54 (1999, υπό έκδοση). *ΑΔ* 55 (2000, υπό έκδοση). Βλ. επίσης W. Hoepfner, «Zur typus der Basileia und der Koniglichen Andrones», στο: *Basileia: Die Paläste der hellenistischen Könige*, Internationales Symposium in Berlin, Mainz 1996, 29 κ.ε., σχ. 23-25.

⁴⁵ Π. Χρυσοστόμου, ό.π., *AEMΘ* 10 Α (1996), 128. Του ίδιου, Χρονικά *ΑΔ* 53 (1998, υπό έκδοση). Επίσης στην αυλή του κτιρίου και συγκεκριμένα στο μέσο του ανατολικού, του δυτικού και του νότιου στυλοβάτη βρέθηκαν αξονικά κατασκευασμένες πεταλόσχημες εξέδρες, όπου θα ήταν στημένα αγάλματα. Σημειώνεται ακόμα ότι στη βόρεια στοά υπήρχαν βάσεις χάλκινων τριπόδων από λίθο Κύρρου, ενώ στη ΒΑ. γωνία της αυλής βρέθηκε κυλινδρικό βάθρο αγάλματος από τον ίδιο λίθο. Ενδιαφέρον επίσης είναι ότι στις ανασκαφικές έρευνες στο κτίριο Ι βρέθηκαν μερικά θραύσματα μαρμάρινων ανδρικών αγαλμάτων.

⁴⁶ T. Dornh, *Die Marmor-Standbild des Daochos*, *AntPl. VIII*, 1968, 33 κ.ε., πίν. 10-37. P. P. Themelis, «L'ex voto Delphique de Daochos», *BCH* 103, 1979, 59 κ.ε. W. Geominy, «Zum Daochos-Weigeschenk», *Klio* 80 (1998), 369 κ.ε. A. Facquemin - D. Laroche, «Le monument de Daochos où le Tresor des Thessaliens», *BCH* 125 (2001), 305 κ.ε.

3. Αναθηματική στήλη στον Ερμή και τη Δήμητρα από την Κύρρο

Η αποσπασματική ανάγλυφη αναθηματική στήλη του Μουσείου Πέλλας (Β.Π. 2000/αρ. 24), που παραδόθηκε από τον κ. Μ. Τζούρτζο, κάτοικο Αραβησσού, σήμερα δημοτικού διαμερίσματος δήμου Κύρρου, είχε βρεθεί τυχαία και όχι στην αρχική της θέση, λίγο δυτικότερα από τη ΒΔ γωνία του αγροτεμαχίου αρ. 722 κτηματικής περιοχής Αραβησσού και σε απόσταση 30 μ. περίπου δυτικότερα του δυτικού σκέλους του τείχους της ακρόπολης της αρχαίας Κύρρου (θέση «Παλαιόκαστρο»).⁴⁷ Πρόκειται για το επάνω αριστερό τμήμα στήλης (σ. ύψος 0,39 μ., σ. πλάτος 0,39 μ. και πάχος 0,11 μ.), κατασκευασμένης από λευκό χοντρόκοκκο μάρμαρο με καστανωπή πατίνα. Η στήλη επιστεφόταν με αέτωμα από το οποίο σώζεται το αριστερό κάτω τμήμα με το αριστερό γωνιακό ακρωτήριο, το επαέτιο γείσο και την ασπίδισκη στο τύμπανό του (Εικ. 3). Κάτω από το επιστύλιο διακρίνεται αριστερά το περίγραμμα κεφαλής όρθιας ανδρικής μορφής σε μετωπική στάση. Σύμφωνα με την επιγραφή του επιστυλίου πρόκειται για τον Ερμή. Με βάση τη γνωστή εικονογραφία του θεού σε γνωστά μνημεία της Μακεδονίας,⁴⁸ θα φορούσε στα πόδια φτερωτά πέδιλα, στο κεφάλι πύλο, στο σώμα κοντό χιτωνίσκο και χλαμύδα, που θα πορπωνόταν στον δεξιό του ώμο και θα σχημάτιζε τη γνωστή καμπύλη παρυφή ανάμεσα στα πόδια του. Θα στηριζόταν στο δεξί του πόδι, ενώ το άλλο θα προβαλλόταν άνετο μπροστά και πλάγια. Στο αριστερό του χέρι θα κρατούσε κηρύκειο, ενώ στο άλλο κάποιο αντικείμενο, πιθανότατα βαλάντιο. Δεξιότερα και λίγο ψηλότερα από τον Ερμή παριστάνεται η Δήμητρα όρθια κατενώπιον, που σώζεται από τη μέση και επάνω. Ότι πρόκειται για τη θεά αυτή επιβεβαιώνεται τόσο από την επιγραφή του επιστυλίου, όσο και από την εικονογραφία της.⁴⁹ Φοράει χειριδωτό χιτώνα και πέπλο ζωσμένο ψηλά στη μέση της, ενώ ένα ιμάτιο καλύπτει το πίσω μέρος του κεφαλιού, πέφτοντας στους ώμους και στη ράχη της. Το πρόσωπό της είναι αποκρουσμένο και φθαρμένο, ενώ οι πλόκαμοι των μαλλιών της, που πέφτουν εκατέρωθεν του λαιμού, λόγω φθοράς φαίνονται ενοποιημένα με το ιμάτιο. Με το αριστερό ανασηκωμένο χέρι της κρατάει σκήπτρο, ενώ στο δεξιό προβαλλόμενο χέρι της πιθανότατα θα κρατούσε φιάλη, κάνοντας σπονδή σε βωμό. Από τη στάση του σώματος και τη θέση των χεριών φαίνεται ότι το αριστερό πόδι της θα ήταν στάσιμο, ενώ το δεξιό θα ήταν άνετο, προβαλλόμενο μπροστά και πλάγια.

Στο φθαρμένο οριζόντιο γείσο του αετώματος και στο επιστύλιο της στήλης σώζεται η παρακάτω τριστιχη επιγραφή με ύψος γραμμάτων 1,5-2,3 εκ.:

Ἄγαθῆ [τύχη]
Ἑρμεί κ[α]ὶ Δήμητρ[ι, ----- καὶ]
ἽΟλυμπος ἀνέθηκαν κατ' ὄ[ναρ].

⁴⁷ Για την αρχαία Κύρρο βλ. Π. Αδάμ-Βελένη, «Αρχαιολογικά Αραβησσού - Mutatio Scurrio», *Μνείας Χάρων, Τόμος στη μνήμη Μαρίας Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, 1 κ.ε.

⁴⁸ Βλ. για παράδειγμα τον Ερμή Χθόνιο στην ανάγλυφη επιτύμβια στήλη της Κυρνάνας Επιγένους από τη Βέροια [Χρυσοστόμου 1998 (ό.π., σημ. 32), 239 κ.ε., εικ. πίν. 36α. Πβ. Β. Αλλαμανή-Σουρή, «Αδέα Κασσάνδρου. Επιτάφια στήλη από την Βέροια», *Μνείας Χάρων* (ό.π., σημ. 47), 17 κ.ε., εικ. 102] ή τον Ερμή Κερδώο στον επιτύμβιο βωμό του Ερμά από τη Βέροια [120-140 μ.Χ., Γουναροπούλου - Χατζόπουλου, ό.π. (σημ. 36) 322 κ.ε.].

⁴⁹ Πρόκειται για τον πραξιτέλειο τύπο Δήμητρας, που είναι γνωστός σε αγάλματα και ανάγλυφα του 4^{ου} αι. π.Χ., *LIMC IV* (1988), 854, αριθ. 74-6, 865, αριθ. 234, 878, αριθ. 412, 888 στο λ. Demeter (L. Beschi).

Παρατηρήσεις

Λείπει το δεξιό τμήμα της επιγραφής, ενώ παρατηρούνται μικρές αποξέσεις και αποκρούσεις σε ορισμένα σημεία. Τα δύο τελευταία γράμματα του ρήματος δίνονται σε συμπλήρωμα. Από το σχήμα των γραμμάτων η στήλη μπορεί να χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 2^{ου} ή στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ.⁵⁰

Στ.1: Ἀγαθῆ [τύχη]. Στην αρχή της επιγραφής γίνεται επίκληση της Αγαθής τύχης, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της μεταγενέστερης αναθηματικής επιγραφής στον Δία Ὑψιστο από την Αγροσυκιά.⁵¹

Στ. 2: Ἑρμεί κ[α]ὶ Δῆμητρ[ι]: Ἐκατέρωθεν του γιώτα του ονόματος του θεού υπάρχουν στιγμές. Από τον σύνδεσμο έχει αποξεστεί το άλφα, αλλά φαίνεται η κάτω απόληξη της δεξιάς κεραίας του. Το γιώτα του ονόματος της θεάς έχει αποκρουστεί.

Στ. 3: Ὀλυμπος: Το όνομα του ενός από τους αναθέτες είναι γνωστό στη Μακεδονία,⁵² αλλά και στον υπόλοιπο αρχαίο κόσμο.⁵³

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η κοινή λατρευτική παρουσία του Ερμή και της Δήμητρας στο ανάγλυφο αυτό. Η λατρεία του Ερμή πιστοποιείται στην Κύρρο από ένα μικρό αγαλματικό ασβεστολιθικό σύμπλεγμα του τέλους του 2^{ου}-αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ., που βρέθηκε σε ταφικό ιερό κοντά στο Mutatio Scurrio,⁵⁴ όπου ο θεός έχει ήδη παραδώσει

⁵⁰ Τα γράμματα της επιγραφής μοιάζουν για παράδειγμα με την αναθηματική επιγραφή στον Δία Ὑψιστο από τη Βέροια [β' μισό του 2^{ου} -αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ., Π. Χρυσοστόμου, «Ο Δίας ως καιρικός θεός στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία», *Μελέτες ΑΔ* 44-46 (1989-1991), 36 κ.ε.], την αναθηματική επιγραφή στη Συρία θεά Παρθένο Γυρβιάτισσα από την πεδιάδα των Γιαννιτσών [206 μ.Χ., Α. Ραυαγούτου - Ρ. Χρυσοστόμου, «Inscriptions de Bottiée et d' Almopie en Macédoine», *BCH* 117 (1993), 384 κ.ε., εικ. 21], την απελευθερωτική επιγραφή στην Ἄρτεμη Αγροτέρα από τη Βέροια [181 μ.Χ., Γουναροπούλου - Χατζόπουλου, ό.π. (σημ. 36), 150 κ.ε.], τις απελευθερωτικές επιγραφές από τη Λευκόπετρα [192/3 μ.Χ., Ph. M. Petsas - M. B. Hatzopoulos - L. Gounaroulou - P. Paschidis, *Inscriptions du Sanctuaire de la Mère des Dieux Autochtone de Leukopetra (Macédoine)*, *Μελετήματα* 28 (2000), 103 κ.ε., αρ. 31-33], το τιμητικό ψήφισμα στο Σεπτίμιο Ιουλιανό από την Ηράκλεια Λυγκησιτίδα (μετά το 202 μ.Χ., *IG X, II, ii, 75*), την τιμητική επιγραφή για τον αυτοκράτορα Σεπτίμιο Σεβήρο από το Vagos του Prilep Πελαγονίας (193-211 μ.Χ., *IG X, II, ii, 218*) και τον μυλιοδεικτη του Σεπτίμιου Σεβήρου από την Πέλλα [198 μ.Χ.; G. Gounaroulou - M. B. Hatzopoulos, *Les milliaires de la Voie Egnatienne entre Heraclée des Lyncestes et Thessalonique*, *Μελετήματα* 1 (1985), 54 κ.ε.].

⁵¹ Ραυαγούτου - Χρυσοστόμου, ό.π., 390 κ.ε.

⁵² Το όνομα Ὀλυμπος συναντάται στη Βέροια (Tatakí 1988, 303, αρ. 1373) και στη Θεσσαλονίκη (*IG X, 2, 182, 407, 628*). Το Olymprus απαντάται στη Ηράκλεια Λυγκησιτίδος (*IG X, II, ii, 160*), το Ολυμπάς στα Στύβερρα (*IG X, II, ii, 327*), το Ολύμπιος στην Έδεσσα (Α. Β. Τατάκι, *Macedonian Edessa. Prosopography and Onomasticon*, *Μελετήματα* 18 (1994), 62, αρ. 231, 96), το Ολύμπις στη Βέροια (Tatakí 1988, 326, 376, 405), στη Λευκόπετρα (Petsas - Hatzopoulos - Gounaroulou - Paschidis, ό.π. (σημ. 50), 167, αρ. 107) και στη Μένδη (*IG II, 2, 9336*), το Ολυμπιάς στη Βέροια (Tatakí 1988, 238-239, αρ. 970-971, 326, 376, 382, αρ. 327, 384, αρ. 363), στην Έδεσσα (Tatakí 1994, 92, 93, 96), στη Θεσσαλονίκη (*IG X, 2, 628*), στη Βεγόρα και στην Ερμακιά Εορδαίας [Ριζάκης - Τουράτσογλου, ό.π. (σημ. 36), 119, αρ. 123, 123 κ.ε., αρ. 128], στο Drenonί της Πελαγονίας (*IG X, II, ii, 268*), το Ολυμπία στη Βοστεράνη και στην Ηράκλεια Λυγκησιτίδος (Ριζάκης - Τουράτσογλου, ό.π., (ό.π., σημ. 36), 152 κ.ε., αρ. 166. *IG X, II, ii, 97*), το Ολυμπιάδης στην Ηράκλεια Λυγκησιτίδος και στα Στύβερρα (*IG X, II, ii, 6, 325-26*), το Ολύμπιχος στα Καλίνδοια [M. B. Hatzopoulos - L. D. Loucoroulou, *Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthémonte - Kalindoia)*, *Μελετήματα* 11 (1996), 119, 296 κ.ε.] και αλλού [Α. Β. Τατάκι, *Macedonians abroad*, *Μελετήματα* 26 (1998), 356, 391 κ.ε.].

⁵³ *LGPN I, 349. II, 351. III.A, 340-341. III.B, 323*. Για τη σημασία του ονόματος Ὀλυμπος βλ. P. Siewert, «Bedeutung und Verwendung des Ortsnamen Olympia», *AM* 106 (1994), 65 κ.ε.

⁵⁴ Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 23 (1968), Χρονικά 325, αρ. 3. Του ίδιου, *Μακεδονικά* 9 (1969), 177, αρ. 95. Π. Χρυσοστόμου, «Το ταφικό ιερό μυστών του Διονύσου στη Μενήδα Βοττιαίας: Η ανασκαφή του έτους 2000»,

τον Διόνυσο στον Παπποσειλινό, ενώ δίπλα του βρίσκονται ο Πάνας και οι Νύμφες.⁵⁵ Η λατρεία της Δήμητρας, προστάτιδας της βλάστησης και της γονιμότητας της γης, της γεωργίας και ειδικότερα της καλλιέργειας και της παραγωγής των δημητριακών, που εξασφάλιζε την επιβίωση των ανθρώπινων κοινωνιών, δεν ήταν γνωστή στην Κύρρο σε αντίθεση με τις γειτονικές της πόλεις Πέλλα, Βέροια, Δίον και γενικότερα τη Μακεδονία.⁵⁶

Η στήλη θα μπορούσε να προέρχεται από κάποιο ιερό της Δήμητρας, ιδρυμένο έξω από την ακρόπολη (π.χ. Θεσμοφόριο)⁵⁷ ή πιθανότερο από κάποιο ιερό του Ερμή,⁵⁸ ιδρυμένο στην Αγορά της πόλης.⁵⁹ Αν αναλογιστούμε ότι η φυτική και γονιμοποιός υπόσταση του Ερμή δεν είναι άγνωστη,⁶⁰ ενώ ο θεός ως Κερδώς⁶¹ (με την επίδραση ίσως του ρωμαϊκού Mercurius) σχετίστηκε με τη διάθεση και την εμπορία των δημητριακών, τότε η κοινή παρουσία των δύο θεοτήτων σε μια κατεξοχήν γεωργική και κτηνοτροφική πόλη, όπως ήταν η Κύρρος, θα μπορούσε να θεωρηθεί δικαιολογημένη. Η παραγωγή, η αποθήκευση και η διάθεση των δημητριακών για τους Έλληνες ήταν ζήτημα ζωής και θανάτου⁶² και επομένως θεότητες που εξασφάλιζαν τα παραπάνω ήταν ιδιαίτερα αναγκαίες. Η ανάθεση της στήλης έγινε μετά από εντολή που του δόθηκε στο όνειρό του («κατ' όναρ»)⁶³ από τον Όλυμπο στον Ερμή και στην Δήμητρα.

AEMΘ 14 (2000), 465 κ.ε. Του ίδιου, «Ταφικό ιερό μυστών του Διονύσου στη Μενήδα Βοτπαιάς», *AAA* (υπό έκδοση).

⁵⁵ Για το μύθο βλ. R. Merkelbach, *Die Hirten des Dionysus: Die Dionysos-Mysterien der römischen Kaiserzeit und der bucolische Roman Longus*, Stuttgart 1988, 43 κ.ε.

⁵⁶ Σ. Πινγιάτογλου, «Η λατρεία της θεάς Δήμητρας στην αρχαία Μακεδονία», *Αρχαία Μακεδονία VI* (1999), τ. 2, 911 κ.ε. S. Düll, *Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit*, München 1977, 76 κ.ε. M. B. Hatzopoulos, *Cultes et rites de passage en Macédoine*, Μελετήματα 19 (1994), 41 κ.ε. Για το ρόλο και τη λατρεία της θεάς στην ελληνική πόλη και στην ύπαιθρο βλ. S. G. Cole, «Demeter in the Ancient Greek City and its Countryside», στο: (εκδ. R. Buxton) *Oxford Readings in Greek Religion 2000*, 133 κ.ε.

⁵⁷ Για τη θέση των ιερών της βλ. Cole, ό.π. (σημ. 56), 133 κ.ε.

⁵⁸ Για τη λατρεία του θεού στη βόρεια, αλλά και στην υπόλοιπη Μακεδονία βλ. Düll, ό.π. (σημ. 56), 93 κ.ε., 344 κ.ε. Ο Ερμής ως Αγοραίος μαρτυρείται σε ελληνιστική επιγραφή από την κόμη Καισάρεια της Αιανής [Ριζάκης - Τουράτσογλου, ό.π. (σημ. 36), 25 κ.ε., αρ. 9]. Ο Ερμής ως Προπύλαιος είναι γνωστός από επιγραφή της Κοζάνης (*ΠΑΕ* 1965, 24 κ.ε.). Ο Ερμής Χθόνιος ήταν θεός ψυχοπομπός (S. Karusu, «Ερμής Ψυχοπομπός», *AM* 76 (1961), 91 κ.ε.), που λατρευόταν ιδιαίτερα στη Θεσσαλία, αλλά και στη Μακεδονία [Χρυσοστόμου 1998 (ό.π., σημ. 32), 257 κ.ε.].

⁵⁹ Η Αγορά της Κύρρου αναφέρεται σε αδημοσίευτη ελληνιστική επιγραφή, που βρέθηκε στην ακρόπολη της [Α. Κ. Βαβρίτσας, «Επιγραφή εξ Αραβησοῦ Πέλλης», *Αρχαία Μακεδονία II* (1977), 7 κ.ε.].

⁶⁰ Α. Λεμπέση, «Η συνέχεια της κρητομυκηναϊκής λατρείας. Επιβιώσεις και αναβιώσεις», *AE* 1981, 4 κ.ε.

⁶¹ Για τον Ερμή Κερδώς βλ. Düll, ό.π. (σημ. 56), 94 κ.ε. Αναθήματα των αγορανόμων στον Ερμή ως προστάτη του εμπορίου και της αγοράς είναι γνωστά στη Θεσσαλονίκη, στην Κασσάνδρεια, στον Ανθεμόντα και στη Βέροια [Γουναροπούλου - Χατζόπουλου, ό.π. (σημ. 36), 129]. Σε τιμητική επιγραφή από τις Σάρδεις αναφέρεται ο πρώην αγορανόμος Τι. Κλαύδιος Θεογένης Λαχανάς και η κόρη ή μητέρα του Κλαυδία, ιέρεια της Δήμητρας Καρποφόρου [P. Hermann, «Demeter Karphorhoros in Sardeis», *REA* 100 (1998), 495 κ.ε.].

⁶² T. W. Gallant, *Risk and Survival in Ancient Greece*, Stanford, Calif., 1991, 34-59, 111-16.

⁶³ Για τα αναθήματα που σχετίζονται με επιφοιτήσεις θεών και ηρώων στα όνειρα των ανθρώπων βλ. F. T. van Straten, «'Daikrates Dream'. A votive relief from Kos and some of kat' onar dedications», *BABesch* 51 (1976), 1 κ.ε.

4. Πεσομόρφη βάση αναθήματος στην Ειλείθια από την Πύδνα

Η φιλοτεχνημένη με ασβεστόλιθο πεσομόρφη ενεπίγραφη ασβεστολιθική βάση της συλλογής της Πύδνας (αρ. 6940) έχει σ. ύψος 0,57 μ., πλάτος 0,47 μ. και πάχος 0,32 μ. (Εικ. 4). Από τη βάση λείπει το κάτω μέρος της, ενώ η επίστεψή της (συνολικού ύψους 0,06 μ.) αποτελείται από αργό ιωνικό κυμάτιο και ταινία, που έχουν αποκρουστεί στο μεγαλύτερο τμήμα τους. Η επάνω επιφάνειά της έχει ωοειδή τόρμο (διαμέτρου 0,26Χ0,31 μ. και βάθους 0,02 μ.), όπου στηριζόταν κάποιο ανάθημα. Η βάση φέρει στο επάνω μέρος της πρόσοψή της την παρακάτω μονόστιχη επιγραφή με ύψος γραμμάτων που κυμαίνονται γύρω στα 0,03 μ.:

Μεγαρέτα Ειλείθιαι

Παρατηρήσεις

Από το σχήμα των γραμμάτων (κυρίως του άλφα, του έψιλον, αλλά και του μι) η επιγραφή μπορεί να χρονολογηθεί στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.

Η Μεγαρέτα, που αναφέρεται χωρίς πατρωνυμικό ή άλλο στοιχείο, έχει σύνθετο ανθρωπωνύμιο (επίρρημα μέγα και το επίθετο αρετή), το οποίο συναντάται εδώ για πρώτη φορά. Οι γυναίκες κατέφευγαν στη θεϊκή βοήθεια για να τα καταφέρουν,⁶⁴ επειδή οι κίνδυνοι της εγκυμοσύνης ήταν μεγάλοι.⁶⁵ Η Μεγαρέτα ανέθεσε το παραπάνω ανάθημα στην Ειλείθια, την πανάρχαια θεά της τοκετού,⁶⁶ της οποίας η λατρεία δεν είναι γνωστή από αλλού στη Μακεδονία, σε αντίθεση με αυτήν της Άρτεμης Ειλείθιας-Λοχίας, που μαρτυρείται τόσο στη μακεδονική Περραιβία, όσο και στην ίδια τη Μακεδονία. Στο Πύθιον η θεά αναφέρεται με την προσωνυμία Ειλείθια,⁶⁷ ενώ στους Γόννους με τις προσωνυμίες Γενεταίρα - Γενετείρα, Ευλοχία, Λοχία, Ειλείθια,⁶⁸ αλλά και Ευώνυμος,⁶⁹ Ως Ειλείθια η θεά λατρευόταν στο Δίον,⁷⁰ ενώ ως Λοχία στο Καρυοχώρι Εορδαίας⁷¹ και στους Στόβους.⁷² Στη Μακεδονία, αλλά και αλλού από τα ελληνιστικά χρόνια και μετά, όταν η παλιά ολυμπιακή θρησκεία είχε παρακμάσει, άρχισε να λατρεύεται η αιγυπτιακή Ίσιδα Λοχία. Η παρήγορη αυτή θεότητα μαρτυρείται

⁶⁴ N. Demand, *Birth, Death and Motherhood in Classical Greece*, Baltimore-London 1994, 87 κ.ε.

⁶⁵ Demand, ό.π., 71 κ.ε.

⁶⁶ Για τη φύση και τη λατρεία της θεάς βλ. Ν.Δ.Παπαχατζής, «Μογυστόκοι Ειλείθιαι και Κουροτρόφοι θεότητες», *ΑΔ* 33 (1978), 8 κ.ε. S. Pingiatoglou, *Eileithya*, Wurzburg 1981, 13 κ.ε., 46 κ.ε. *LIMC* III, 1, 585 κ.ε. (R. Olmos).

⁶⁷ Α. Τζιαφάλιας, «42 Ανέκδοτες επιγραφές από την Περραιβία», *ΘΗΜ* 8 (1985), 120, αρ. 27. Για την Άρτεμη Ειλείθια βλ. Pingiatoglou, ό.π., 98 κ.ε. Demand, ό.π., 88 κ.ε.

⁶⁸ B. Helly, Gonnoi. I, *La cité et son histoire*, Amsterdam 1973, 149. II: Les inscriptions 187 κ.ε., αρ. 168-196. Pingiatoglou, ό.π., 107 κ.ε.

⁶⁹ Pingiatoglou, ό.π., 109 κ.ε., αρ. 297.

⁷⁰ Δ. Παντερμαλής, «Οι επιγραφές του Δίου», *Πρακτικά του Η' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής*, Αθήναι 1984, 273 κ.ε., 275 (ελληνιστική επιγραφή στη θεά), εικ. 2. Για ένα μαρμάρινο αρχαϊστικό άγαλμα της Άρτεμης Ειλείθιας από το Δίον βλ. D. Pantermalis, «Ein neues Heiligtum in Dion», *AA* 1982, 734, εικ. 8. Του ίδιου, Δίον, Αθήνα 1997, 22 κ.ε., 71 κ.ε. M. Fullerton, «Archaistic Statuary of the Hellenistic Period», *AM* 102 (1987), 264 κ.ε.

⁷¹ Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδη, *ΑΔ* 47 (1992), Β'2-Χρονικά 457, πιν. 125δ.

⁷² Στόβοι [Düll, ό.π. (σημ. 56), 53 κ.ε., 65 κ.ε., 143, 160, 302 κ.ε.].

επιγραφικά στη Βέροια,⁷³ στη Θεσσαλονίκη⁷⁴ και στο Δίον.⁷⁵ Στην τελευταία πόλη το ιερό της Άρτεμης Ειλείθειας χρονολογείται στα κλασικά χρόνια, αλλά ήδη από τον 2^ο αι. π.Χ. εμφανίζεται η Ίσιδα Λοχία, η οποία αργότερα έγινε η κύρια θεότητα στο ιερό, όπως πιστοποιούν τα αναθήματα και ο κεντρικός ναός, που ανήκε σ' αυτή.⁷⁶

Η παραπάνω αναθηματική βάση, που βρέθηκε σε δεύτερη χρήση σε ρωμαϊκό τάφο το 1992 στο αγροτεμάχιο αρ. 702, όπου το βόρειο νεκροταφείο της Πύδνας, πιθανότατα προέρχεται από το ιερό της Ειλείθειας, που κατά την άποψή μας (στην οποία συμφωνεί ο ερευνητής της Πύδνας και συνάδελφος κ. Μ. Μπέσιος) τοποθετείται στο ΒΑ. τμήμα της αρχαίας πόλης, αμέσως νότια (εσωτερικά) του βόρειου σκέλους του τείχους. Πιο συγκεκριμένα τοποθετείται στο αγροτεμάχιο αριθ. 489 (ιδιοκτησίας Χρ. Χατζηϊωαννίδη και συνοικισμού Ολυμπιακής, Ο.Τ. 10, οικ. 7 - Ο.Τ. 11, οικ. 7), το οποίο βρίσκεται μεταξύ της κοινοτικής οδού (που σήμερα διασχίζει την αρχαία πόλη με κατεύθυνση από Ν-Β) και της σημερινής ακτής, όπου ήρθαν στο φως το 1976⁷⁷ και το 1984⁷⁸ λείψανα κτιρίων των ελληνιστικών χρόνων (Σχ. 4). Στο συμπέρασμα αυτό συναινούν μεταξύ άλλων ευρημάτων (χάλκινων νομισμάτων, μικροαντικειμένων, κεραμικής κτλ.) και τα εξής αρχαιολογικά δεδομένα:

1. Ο μεγάλος αριθμός πήλινων γυναικείων ειδωλίων.⁷⁹
2. Τα θραύσματα των μαρμάρινων ελληνιστικών αγαλματιών γυναικείας θεότητας:⁸⁰ α. μικρή μαρμάρινη κεφαλή (σ. ύψους 0,09 μ., αριθ. ευρ. 7349),⁸¹ β. αριστερό χέρι με φιάλη (μήκους 0,05 μ., Πυ 7352/1), γ. στήριγμα χεριού, δ. χέρι (σ. μήκους 0,10 μ., Πυ 1725/1), ε. πόδι με ενδρομίδα (σ. ύψους 0,10 μ., Πυ 1725/2). Η εικονογραφία των παραπάνω θραυσμάτων οδηγούν στο συμπέρασμα ότι παριστάνουν την Άρτεμη Ειλείθια-Λοχία παρά την Ειλείθια.
3. Τα θραύσματα μαρμάρινων αγαλματιών παιδιών, αλλά και τα δύο μαρμάρινα αγαλμάτια παιδιών των ελληνιστικών χρόνων: α) το κάτω μέρος καθιστού αγαλματίου αγοριού, που παίζει με το σκυλάκι του (σ. ύψους 0,23 μ., αριθ. ευρ. 7350 - Πυ 5886),⁸² β) ο κορμός όρθιου παιδιού (σ. ύψους 0,21 μ.).⁸³
4. Το τμήμα μαρμάρινης τράπεζας (0,15X0,13X0,07 μ.), που σώζει στην πρόσοψη της τέσσερα γράμματα επιγραφής (Πυ 7348). Πρόκειται για αποσπασματική αναθηματική επιγραφή, που σώζει τέσσερα γράμματα -ΕΡΗΤ----. Η επιγραφή

⁷³ Γουναροπούλου - Χατζόπουλου, ό.π. (σημ. 36), 125 κ.ε., αρ. 20.

⁷⁴ IG X, 2, 1, 97. Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, *Επιγραφές αρχαίας Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1987, 45, αρ. 33. Η επιγραφή αναφέρει ότι, η κόρη του Φιλοδήμου Ιουλία Κλεονίκη ανέγειρε το σηκό και τους βωμούς της θεάς, όταν ιερέας ήταν ο Διογένης Λυσιμάχου (23/22 π.Χ.).

⁷⁵ Παντερμαλής 1984, ό.π., 273 κ.ε.

⁷⁶ Παντερμαλής 1997, ό.π., 22 κ.ε., 71 κ.ε.

⁷⁷ Λικ. Δεσποίνη, *ΑΔ* 31 (1976), Β' 2 - Χρονικά 247, πίν. 196 α-β, σχ. 1.

⁷⁸ Βοκοτοπούλου, *ΑΔ* 39 (1984), Β' 2 - Χρονικά 219 κ.ε., πίν. 103 γ.

⁷⁹ Βοκοτοπούλου, ό.π., 220.

⁸⁰ Δεσποίνη, ό.π., 249, πίν. 197β.

⁸¹ Δεσποίνη, ό.π., 247, πίν. 196γ.

⁸² Δεσποίνη, ό.π., 247, πίν. 196δ.

⁸³ Βοκοτοπούλου, ό.π., 220.

συμπληρώνεται σε [ι]ερητ[εύσασα]⁸⁴ και δηλώνει ότι η τράπεζα⁸⁵ αφιερώθηκε στη θεά από κάποια ιέρεια μετά την ιεροσύνη της.

5. Η μαρμάρινη βάση αναθήματος⁸⁶.

Το ιερό, που θα είχε ναό, βωμό, στοές και αναθήματα,⁸⁷ αρχικά ανήκε στην Ειλείθια, ενώ στη συνέχεια συλλατρεύτηκε και η Άρτεμη Ειλείθια-Λοχίας.

Κατάλογος σχεδίων

1. Η αναθηματική επιγραφή στις Μούσες από την Πέλλα.
2. Τοπογραφικό της περιοχής της Πέλλας με τη θέση του ιερού των Μουσών.
3. Το βόρειο τμήμα του κτιρίου Ι του Ανακτόρου της Πέλλας με τη θεμελίωση του ποδίου, όπου ήταν στημένα τα αγάλματα των προγόνων θεών, ηρώων και βασιλέων (από τη μελέτη του W. Hoerfner, «Zum typus der Basileia und Koniglichen Andrones», στο: Basileia. Die Palaste der hellenistischen Konige, Mainz 1996, 30, σχ. 24-25).
4. Η θέση του ιερού της Ειλείθιας και της Άρτεμης Ειλείθιας-Λοχίας στην Πύδνα.

Κατάλογος εικόνων

1. Ο μαρμάρινος βωμίσκος της λατρείας του Αιόλου και της Γραιίας από την Πέλλα.
2. Η θεμελίωση του ποδίου του μνημείου των προγόνων στη βόρεια στοά του περιστυλίου του Κτιρίου Ι του Ανακτόρου της Πέλλας.
3. Η μαρμάρινη αναθηματική στήλη στον Ερμή και στη Δήμητρα από την Κύρρο.
4. Η επιγραφή του αναθηματικού βάθρου στην Ειλείθια από την Πύδνα.

Παύλος Χρυσσοστόμου
ΙΖ' ΕΠΚΑ Έδεσσας

---

⁸⁴ Δεσποίνη, ό.π., 247.

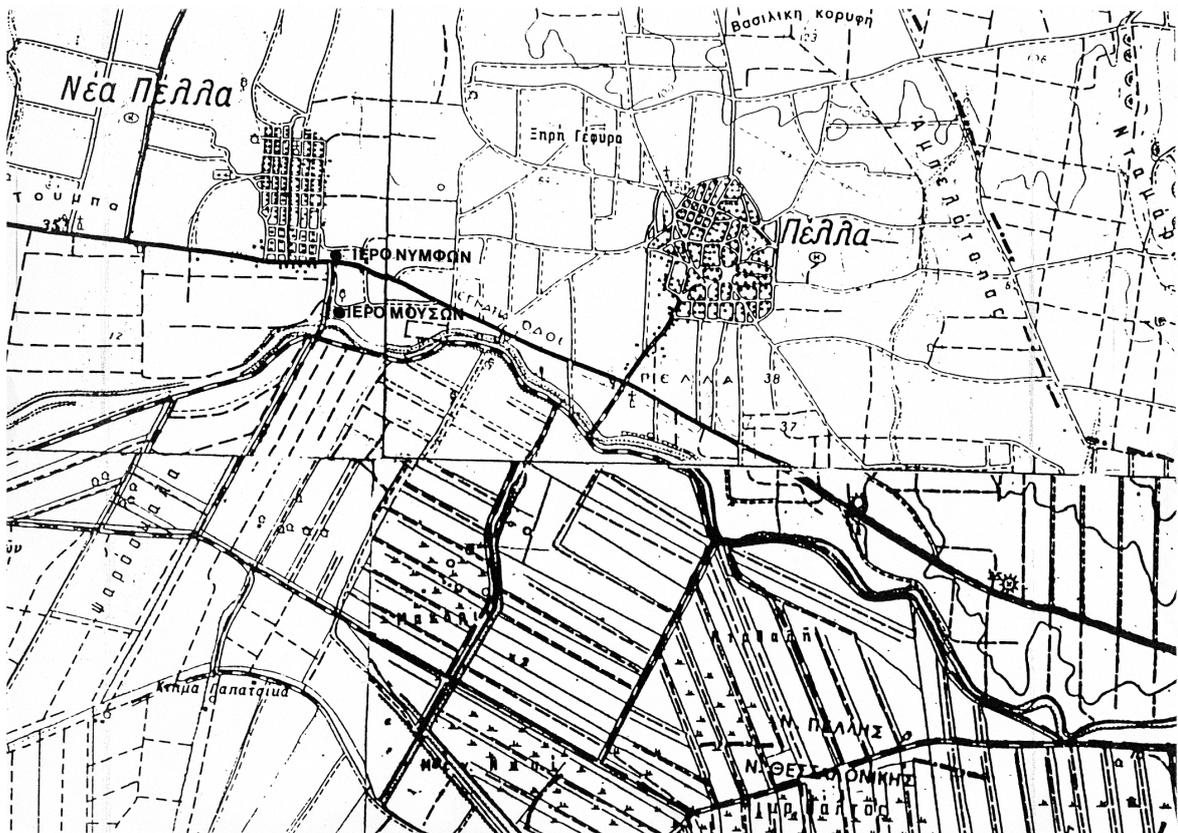
⁸⁵ Για μια άλλη τράπεζα των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ. από την Πύδνα, ανάθημα μιας οικογένειας, που καταγόταν από τη Βέροια βλ. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, ό.π. (σημ. 74) 41, αρ. 26.

⁸⁶ Βοκοτοπούλου, ό.π., 220.

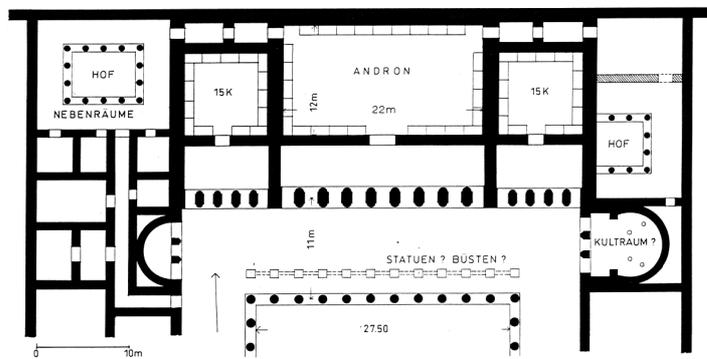
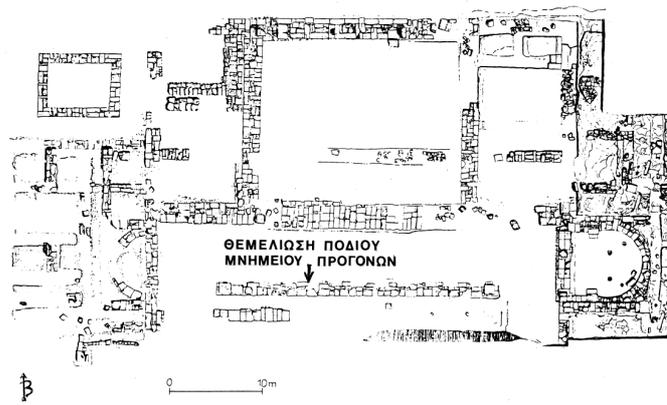
⁸⁷ Για τα ιερά της Ειλείθιας βλ. Ringiatoglou, ό.π. (σημ. 66), 30 κ.ε. Για τη μορφή του ιερού της θεάς στην Ερέτρια βλ. Ringiatoglou, ό.π., 45 κ.ε., σχ. 4. Π. Θέμελης, «Ερετριακές λατρείες», *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Μυλωνάν*, Αθήναι 1987, Β', 115 κ.ε., εικ. 1.

ΝΑΥΣΙΜΑΧΟΣ
ΜΟΥΣΑΙΣ

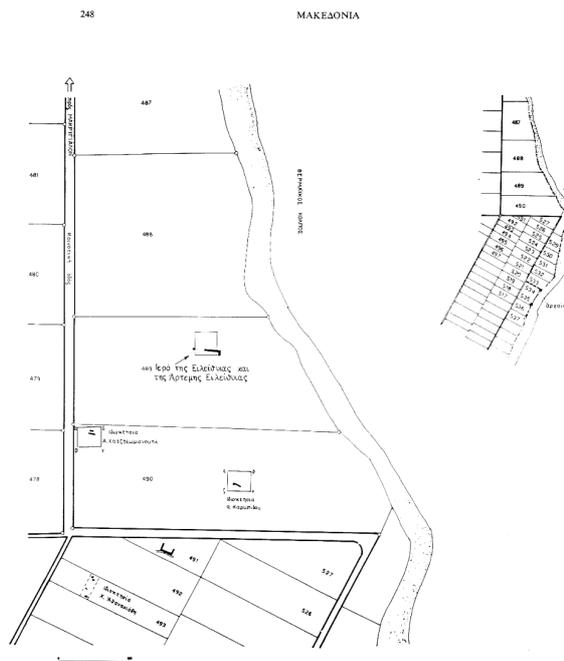
Σχ. 1

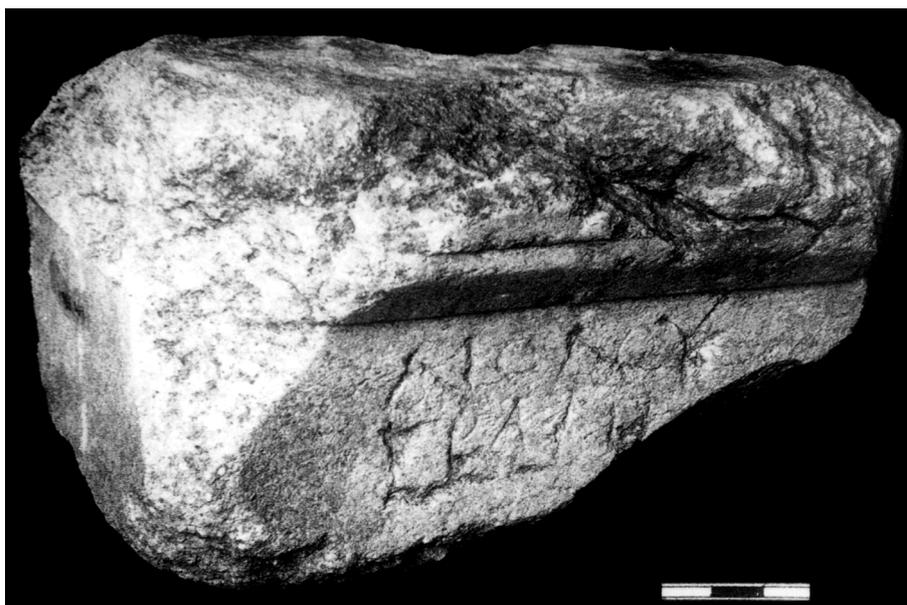
Σχ. 2

Σχ. 3

Σχ. 4

Εικ. 1

Εικ. 2

Εικ. 3

Εικ. 4